

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HACIYEVA İLHAMƏ HƏBİB QIZI

Azərbaycanda dil quruculuğu

10.02.01- Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

Avtoreferatı

Bakı-2008

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü,
f.e.d. prof. N.Q.CƏFƏROV

Rəsmi opponətlər: Filologiya elmləri doktoru,
professor A.M.BABAYEV

Filologiya elmləri doktoru,
professor B.Ə.XƏLİLOV

Filologiya elmləri doktoru
İ.O.MƏMMƏDOV

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti
«Azərbaycan dili və onun tədrisi
metodikası» kafedrası

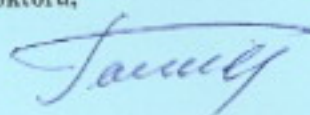
Müdafiə «19» «*sentyabr*» 2008-ci il saat «14⁰⁰»-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təşkil olunmuş D.02.181 Dissertasiya şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ. 1148, Bakı şəh., Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universitetinin əsas binası, II mərtəbə, videokonfrans zalı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «02» «07» 2008-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru,
professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Mürəkkəb, ziddiyyətli və təlatümlü ictimai-siyasi proseslərlə müşahidə olunan, tarixi müstəqilliyini yenidən əldə etmiş çağdaş dövr Azərbaycan cəmiyyəti qarşısında, dil quruculuğu, dövlət dili siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı bir sıra təxirasalmaz, tələyüklü məsələlər qoyur. Bu da təbiiyədir. Çünki Sovet Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsi nəticəsində imperiyanın milli dillərə qarşı «cəyanandırıcı» münasibəti bizə bellidir. Müstəqillik əldə edən dövlətimiz artıq bu məsələləri günün tələbləri səviyyəsində araşdırmağa başladı. Doğrudur, bir çox dilçi-əlimlər bu məsələyə bu və ya digər dərəcədə müraciət etmişlər. Lakin onların tədqiqat obyektini müxtəlif sahələr olduğundan dil siyasətinə, o cümlədən, dil quruculuğu məsələlərinə əhatəli deyil, ya öləri nəzər salınmış, ya da heç baxılmamışdır.

Son 10-15 ildə ölkəmizdə baş verən, şüurları sarsıdan müxtəlif səpkili dəyişikliklər günü-gündən genişlənən kütləvi kommunikasiya şəbəkəsi, mətbuat və söz azadlığı dərin keyfiyyət dəyişikliklərinin qlobal bir prosesidir. Digər tərəfdən, müxtəlif elm sahələrinin diferensiaslaşma və inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq yeni tədqiqat sahələrinin formalaşması, yeni məfhumların, müvafiq termin-sözlərin və birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Bir sözlə, maddi və mənavi həyatımızın bütün sahələrində baş verən keyfiyyət dəyişmələri birbaşa və ya dolayısı ilə dildə öz əksini tapır.

Yazılanlardan məlum olur ki, Azərbaycan dili bugünkü səviyyəyə çatanadək dil sahəsində müəyyən maneələrlə rastlaşmışdır. Lakin hər bir ictimai-siyasi quruluş öz izlərini dildə əks etdirmiş, müəyyən dərəcədə dilin inkişafına zəmin yaratmışdır. Doğrudur, dilin inkişafına mane olan halları, dövrləri də istisna etmək olmaz. Məhz bu baxımdan da tarix boyu Azərbaycanda dil quruculuğu məsələlərini izləmək, araşdırmaq, mütəxəssis gözü ilə qiymətləndirmək mövzumuzun aktuallığını səciyyələndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində aşağıdakı başlıca məqsəd və vəzifələr ön plana çəkilir:

-Türk dünyasının ərəb əlifbasına qarşı hərəkatı, mübarizəsi, bu əlifbanın Azərbaycan dilinin sos sistemində uyğun olmamasını və rus imperiasının türkdilli xalqlar arasında aparılan ruslaşdırma siyasətini, rus əlifbasının həm Qərbi Avropa ölkələrinə, həm də

daxildəki qeyri-ruslara qəbul etdirmək məqsədini açıqlamaq;

-Bütün türk dünyasında milli dəyərlər uğrunda mübarizənin, dil quruculuğunun, milli mətbuatın yaradılmasında, türk millətlərinin özünəqayıdışında müstəsna xidməti olan I Türkoloji qurultayın rolunu müəyyənləşdirmək, qurultayda dil quruculuğu-əlifba, imla, terminologiya, orfoqrafiya və s. məsələlərin zərurətliyini əsaslandırmaq;

-Zəngin dil tarixinə və mədəniyyətinə malik olan Azərbaycan dövlət dili məsələlərini Azərbaycan xalqının dilinin yaranması və təşəkkülü prizmasından, ümumtürk kontekstində tədqiq etmək və onun inkişafının əsas mərhələlərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlamaqla, müvafiq dövrlərə bölməklə onu daha dərindən öyrənmək məsələlərinə baxmaq;

-Keçmiş sovet dövründə və müstəqillik şəraitində dil quruculuğu zəminində əlifba siyasəti, dil siyasəti məsələlərinə münasibət bildirmək;

-Dil quruculuğu ilə bağlı tarixən Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiyasında ciddi islahatlar aparmaq, onu sadələşdirmək, xalq dilinin tələblərinə yaxınlaşdırmaq, dilin qanunları əsasında nəzərdən keçirmək və bu dövrdə aparılan mübarizədə mətbuatın təsirini göstərmək;

-Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını işıqlandırmaq, ictimai həyatda baş verən dəyişmələrin dilə təsiri və bunun nəticəsində dilə dəyişiklik və keyfiyyət dəyişmələrinin baş vermə səbəblərini göstərmək;

-Milli münasibətlərin harmonik inkişafında və millətlərarası ünsiyyətin möhkəmlənməsində dilimizə göstərilən qayğı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən imzalandığı fərman və sərəncamların rolunu aydınlaşdırmaq; ədəbi dilimizin qorunması və daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərini elmi dəyərlər əsasında şərh etmək;

-Azərbaycan dilində işlənən sahə terminlərinin öyrənilməsində, onların linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırmaq, dilin lüğət tərkibində bu sahə vahidlərinin yerini və çəkisini müəyyənləşdirmək, terminlərin formalaşma və inkişaf istiqamətlərini göstərmək; onların kütləvi informasiya vasitələrində kütləvilik qazanma səbəbləri, transferləşmə və konversiya yolu ilə yaranan terminləri sistemləşdirmək, komemorativ terminləri müəyyənləşdirmək; dilin lüğət tərkibinə daxil olan kəlkə və tərcümənin rolu

nu aydınlaşdırmaq;

-Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi, fərdi-okkasionallıqların bu gün də yaranması, dilimizin lüğət tərkibinin daxili imkanlar və alınmalar hesabına zənginləşmə yollarını müəyyənləşdirmək, bir çox dil vahidlərinin leksik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranmasını sistemləşdirmək;

-Dil quruculuğunda xüsusi yer tutan nitq mədəniyyəti məsələlərinə diqqət vermək, onun rolunu müəyyənləşdirmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi yeniliklə bağlı ilk növbədə onu göstərmək lazımdır ki, adı çəkilən problem dissertasiya səviyyəsində respublikamızda ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunur;

-Dissertasiyada qoyulan problemlərə tarixi, metodoloji və elmi obyektivlik mövqeyindən yanaşılaraq dil siyasəti məsələləri, dövlət dilinin tarixi və çağdaş inkişafı ilə bağlı etnoloqviq proseslər və proseslərin təhlili zamanı obyektiv zəmində üzə çıxan ziddiyyətlər və onların həlli yolları araşdırılır;

-Azərbaycanda dövlət dilinin tarixi təşəkkülü və onun inkişafının əsas mərhələləri, orfoqrafiya və orfoepiyanın nəzəri məsələləri, dilin, o cümlədən dövlət dilinin ictimai həyatda yerinə yetirdiyi funksiyalar, həmçinin milli tərəqqiyə xidmət edən dil quruculuğu və ünsiyyət funksiyasının rolu müasir günün tələbləri baxımından ətraflı şəkildə təhlil edilir;

-Keçmiş sovet imperiyasının süqutundan sonra dillərarası və elmi əlaqələrin pozulması dil quruculuğu prosesindəki işi daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Lakin Azərbaycanda mövcud durum, dövlət tərəfindən dilimizə göstərilən qayğı, bir sıra sərhədləri aşmaqda bizə kömək etdi. Əsərdə dövrümüzün ictimai-siyasi durumu ilə bağlı dövlətin və xalqın dilə münasibəti açıqlanır;

- Söz yaradıcılığı və lüğətçilik sahəsində (terminoloji və orfoqrafik) elmi prinsiplərə əsaslanan dəlillərlə yeni müddəaların aşkarlanması, Azərbaycan leksikologiyası fonunda dilimizin yeni inkişaf mərhələsinin istiqamətləri müəyyənləşdirilir;

-Kortəbii axara mütəxəssis rəyinin formalaşması, vaxtilə arxaik sayılan sözlərin dövrün tələblərindən irəli gələn baxış bucağı ilə qiymətləndirilməsi, dilxarici amillərin düzgün həlli, SSRİ-nin dağılmasının ümumtürk arealındakı dillərə təsirini araşdırmanın məziyyətlərindən hesab etmək olar.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində so-

sial amillər müəyyənləşdirilir, individual terminlərin və okkozişnal neologizmlərin meydana gəlməsində subyektiv faktorun izlənilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində elmi-üslubun önsə çəkilməsi nəticəsində ayrı-ayrı terminlərin kütləvilik qazanmasının izahı, müxtəlif dillərə (ərəb, fars, rus) keçən dil vahidlərinin keçid səbəbləri aydınlaşdırılır;

- Nitq mədəniyyəti məsələlərinin dil quruculuğu baxımından araşdırılması da tədqiqatın elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. «Azərbaycanda dil quruculuğu» adlı tədqiqat işi nəzəri dilçilik elminin inkişafı, dil və cəmiyyət problemlərinin dərinədən və əhatəli araşdırılması, eləcə də türkoloji fikir tarixi və dil siyasəti baxımından öyrənilməsi dəyərlidir. Elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək üçün dövlət dili ilə bağlı son illərin elmi qaynaqlarından geniş istifadə edilir, arxiv materialları ilə əlaqədar faktiki materiallar və dəlillər elmi tədqiqata cəlb edilir.

Tədqiqat işi Azərbaycanda dövlətçilik ənənəsi, onu şərtləndirən amillər, o cümlədən dil tarixi ilə bağlı yazıların, dərsliklərin, habelə filoloji təhsil alan gənc tədqiqatçıların elmi yaradıcılığı üçün əlavə məxəzə çevrilə bilər ki, bu həm leksikoloji araşdırmalar aparmaqda, ortoloji (nitq və tələffüz) lüğətlərinin hazırlanmasında, o cümlədən ədəbi dil münasibətlərinin öyrənilməsində və kütləvi informasiya vasitələrinin ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki rolunun araşdırılması sahəsində təcürbi əhəmiyyət daşıya bilər. Tədqiqat materialları sosial linqvistikada, eləcə də əldə edilən nəticələr istər akademik tədqiqatlarda, istərsə də leksikologiyaya aid dərslik və dərs vasitələrinin, tədris proqramlarının, həmçinin problem mühazirə mövzularının işlənməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Tədqiqatın metod və mənbəyi. Tədqiqatın mənbə və üsulları müəyyənləşdirilərkən, obyektiv və aşkarlıq zəminində arxiv materiallarından, Azərbaycan Respublikasında, Türkiyədə çap olunan ayrı-ayrı mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Dil faktları baxımından fərq qoyulmadan müxalifət və iqtidar mətbuatından geniş istifadə edilməklə KİV-dən də mənbə kimi istifadə etmişik. Həmçinin müxtəlif siyasi ədəbiyyat, ayrı-ayrı sözlüklər, izahlı lüğətlər, bir sözlə mövcud olan əksər mənbələrdə, obyektiv baxış bucağı altında, müqayisəli-tutuşdurma, müqayisəli-qarşılaşdırma üsullarından istifadə olunmuş, şərh və izah tələb olunan məsələlərə

diaxron və sinxron istiqamətdə yanaşılmışdır.

Tədqiqatın abrobasıya və nəşri. Dissertasiya mövzusu AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq olunmuşdur. Tədqiqat işinin əsas müddəa və nəticələri Dilçilik İnstitutunun, Bakı Dövlət Universitetinin «Ümumi dilçilik» kafedrasının elmi-nəzəri seminarlarında, eləcə də respublikada keçirilən digər elmi və tədris ocaqlarının konfranslarında məruzələr oxunmuş, mövzu ilə bağlı məqalə, proqram və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, yeddi fəsil, on iki yarımfəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, tədqiqi tarixi, tədqiqata dair mövcud elmi mülahizələr barədə bəhs olunur.

İŞİN MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı «Azərbaycanda dil siyasəti» adlanır. Məlumdur ki, tarixən Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını ayrı-ayrı dillər daşmışdır. Zaman etibarilə bunlardan əsas yeri ərəb, fars və rus dilləri tutmuşdur. Azərbaycan dili dövlət dili kimi fəaliyyət göstərmək hüququna malik olsa belə onu gerçəkləşdirə bilməmişdir. Səfəvilər dövründə Azərbaycan xanlıqları rəsmi ünsiyyəti fars və türk dillərində saxlayırdı. XIX əsrin ortalarından Azərbaycanın şimalında rus, cənubunda isə fars dilləri rəsmi dil kimi işlədilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan dili oldu. Bu xüsusda prof. N.Cəfərov yazır: - «Bununla belə həmin dövrdə Azərbaycan dövlətinin dili rus dilinin təsiri altında idi, yəni «rusca düşünüb, azərbaycanca ifadə etmək» prinsipi işləyirdi ki, bu da milli dil təfəkkürünün tədricən ölmünə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanın dövlət xadimlərinin müəyyən hissəsi milli dil təfəkkürünün, xüsusilə dövlət səviyyəsində iflic olduğunu görürdülər. Lakin onların mübarizə aparmaq imkanları yox idi»¹.

Sovet ideologiyasının gurultulu dövrlərində Azərbaycanda dil quruculuğu sahəsində, xüsusilə əlifba və imla məsələlərinin həllində imperiya tərəfindən yeridilən siyasi «addımları» boyanmaq qeyri-mümkün idi. Bu baxımdan da bəhs olunan dilçilik məsələlərindən yazan araşdırıcılar hər dəfə əlifba dəyişikliklərini

¹ Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002, s.505

alqışlanmış və əsərlərində bunu reallıq kimi qələmə vermişlər. Halbuki tarixi keçmişimizlə əlaqələrin qırılmasına «xidmət edən» bu addımlar yalnız XX əsrin 80-ci illərindən tənqid olunmağa başlayır. Qoribo da olsa imperiyanın dağılmasından qorxan SSRİ EA Dilçilik İnstitutunun direktoru prof. V.M.Solntsev «rus dili heç bir vaxt SSRİ-də dövlət dili olmamışdır», «hər bir sovet vətəndaşının bir ana dili ola bilər» və s. kimi kəlamlarla SSRİ xalqlarını sakitləşdirməyə çalışır.

Eyni fikri müxtəlif tərzdə həmin institutun digər əməkdaşları – M.J.Mixalçenko, A.M.Şaxnaroviç və A.N.Baskakov da söyləyirlər. Lakin bunu da deməkdən çəkinməzlər ki, bəlkə rus dilinə «rəsmi dil» və yaxud «ümumittifaq dili» statusu verək. Axı biza bir dildə danışan ordu, elmi kadrlar və s. lazımdır.¹ Göründüyü kimi, artıq 1989-cu il olmasına baxmayaraq, imperiya öz ambisiyalarından əl çəkməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Ə.Quliyev yazır: «Bir tərəfdən milli dillər dövlət dili kimi elan olunur, digər tərəfdən isə «SSRİ xalqlarının dilləri haqqında» Qanunda rus dilinə ölkənin rəsmi dili statusu verilir, yaxud milli rus ikidilliyi problemi ortaya atılır. Hamıya gün kimi aydındır ki, daha geniş hüquqi imkanlara və sosial bazaya malik olan rus dili istər-istəməz milli dillərin, o sıradan Azərbaycan dilinin funksional inkişafını ləngidəcəkdir. SSRİ-də milli respublikaların dillərinin (xüsusən belarus, qazax, qırğız və b.) inkişafının acı təcrübəsi bunu göstərmişdir. Buna görə də bizdə də «Azərbaycan dili haqqında qanun» qəbul olunmalı, dilimizin inkişafına təminat verən sosial şərait yaradılmalıdır. Azərbaycan dilinin ən vacib problemlərindən biri əlifba məsələsidir.² Göründüyü kimi, dil quruculuğu problemlərindən bəhs edən dilçilərin birinci və ən ümdə problemi əlifba məsələsi olmuşdur. Həmin vaxtlarda qəzetlərdə müxtəlif əlifba layihələri (A.Qurbanov, F.Cəlilov və b.) çap edilir, mətbuat səhifələrində qızgın mübahisələr (A.Axundov, Ə.Əfəndizadə, Ə.Cəfərov, S.Rüstəmxanlı, K. Vəliyev və b.) gedir. Bir sıra alimlər tələsməməyi, digərləri isə artıq əlifbaya keçməyin vaxtı çatdığını yazırdılar. Nəhayət, yeni latın qrafikalı əlifbaya keçilir.

¹ Катандин К. Реальности двуязычия. «Литературная газета». 19 апреля, 1989. №6

² Azərbaycan dili müasir mərhələdə // Gənc alimlərin II Respublika konfransının materialları. Bakı, 1990, Elm. s. 179

Son dövr Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox tarixi fərmanlar, o cümlədən Azərbaycan dilinin tətbiqi və latın qrafikalı əlifbaya keçməklə bağlı «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 18 iyun 2001-ci il tarixi fərmandır. Fərmanda Azərbaycan dilinin dünyanın ən zəngin və qədim dillərindən olduğu xüsusi vurğulanır, onun keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salınır, ayrı-ayrı üslubların meydana gəlməsi haqqında, xüsusən XX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin daha da zənginləşməsi haqqında məlumat verilir, onun müasir səviyyəsi göstərilir və bir daha təsdiqlənir ki, Azərbaycan ədəbi dili müasir elmi və siyasi düşüncənin ifadəsi üçün bütün imkanlara malik olan imkanlı bir dildir.

Fərman «Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişlənməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə verilmişdir».¹

Tarix üçün böyük olmayan cəmi birçə yüzillikdə - XX əsrdə xalqımız istər-istəməz ərəb, latın, kiril əlifbaları əsasında düzəldilmiş dörd əlifbadan istifadə etməli olub».² Həmin fikrə münasibət bildirmək və aydınlıq gətirmək üçün tarixə ekskurs etməli olduq. Məlum olur ki, Azərbaycanda əlifba dəyişmələri ictimai-siyasi durumla bağlı olmuşdur. Və əlifbamızın bugünkü vəziyyətinə qədər xalqımız müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir. Ümumtürk arealında olub müştərək dil, din, mədəniyyət və s. amillərə malik etnoslar, o cümlədən, azərbaycanlılar da tarixən bir çox, lakin eyni əlifbadan yararlanmışlar. Bununla bağlı Muxtar Ergin yazır ki, tarix boyunca üç qitədə geniş sahələrə yayılan türklər getdikləri yerlərdə bir çox kultür mərkəzləri meydana gətirmiş, təmas etdikləri yerlərə görə çeşidli yazılar, çeşidli əlifbalar işlətmişlər. Göytürk, soqç, uyğur, mani, brahmi, ərəb, süryani, erməni, rum, latın, slavyan və s. əlifbalardan istifadə etdiklərini görürük. Bu barədə Fərhad Zeynalovun dedikləri M.Er-

¹ Y.Seyidov. Azərbaycan dilinə qayğı dövlət qayğısının təzahürüdür. «Azərbaycan» qaz. 23 iyun, 2001

² Axundov. A. Azərbaycan dili: problemlər, vəzifələr. «Ədəbiyyat» qaz., 26 iyul, 1991

ginlə demək olar ki, üst-üstə düşür. Alim qeyd edir ki, türkdilli xalqlar günümüzədək müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Bu əlifbalardan biza məlum olanlar aşağıdakılardır: Run (Orxon-Yenisey), uyğur, soqdi, tibet, çin, mani, brahmi, ərəb, latın, yunan, kiril və s.¹ Bu əlifbalardan dördü geniş ölçüdə işlənilərək türklərin ümumi milli əlifbaları halına gəlmişdir. Bunlar göytürk, uyğur, ərəb və latın əlifbalarıdır. Bunlara sovetlər birliyinin türk ölkələrində 30-40 ildən bəri işlədilan slavyan əlifbasını da əlavə etmək olar.² Oxşar fikrə B. Çobanzadənin müsahibəsində də rast gəlmək olar: «Türklər, məlum olduğu üzrə, İndiye qədər 13 əlifba kullanmışdır və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır».³ M.A.Şaxtaxtı «Müsləman aləmində latın əlifbası» yazısında qeyd edir ki, hazırda Türkiyədə erməni və yunan hərfləri ilə türkçə qəzet və jurnal nəşr olunur.⁴ Deməli, müxtəlif türk etnosları, o cümlədən, Azərbaycan türkləri bir sıra əlifbalardan istifadə etmişlər.

XIX əsrin 2-ci yarısından Azərbaycan ərəb əlifbasının islahı, hətta dəyişdirilməsi məsələsi qoyulur. Bu, o vaxt rus imperiyasına daxil olan türkdilli xalqlar arasında aparılan siyasətlə bağlı idi. Həlİmcan Şərəfin fikrincə, bu işi M.F. Axundzadəyə Azərbaycanda, Rəməyev qardaşları, A.Mustafa Şorqi Rusiyada İ.A.Altınсарın, qırğız və qazax xalqları arasında, M.Kulayev başqırdlarla görməli idi. H.Şərəf bunların hamısında imperiyanın əli olduğunu qeyd edir.⁵

N.Yüccər Türkiyədə arxiv materialları əsasında tərtib etdiyi sənədlı əsərində qeyd edir ki, «Rusiyanın Qafqazda, ümumiyyətlə, Türküstanda yeritdiyi siyasətə əsasən türklərdən çox nadir hallarda podpolkovnik olana rast gəlmək olardı. Türklərin bu xüsusda tutduğu ən yüksək vəzifə tərcüməçilik idi».⁶ Hər iki müəllifin,

¹ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s.343-344

² M.Ergin. Türklərdə yazı və əlifbələr. Türk dünyası el kitabı, II., Ankara, 1997, s.259

³ Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992, s.53

⁴ ARDA. f. 103, stv.1, iş 1.

⁵ Галимджан Шараф. К вопросу о принятии для тюркских народностей латинского шрифта. Казань: 1926, с. 55-59

⁶ Yüccər Nəsir. Baş qarargah hərbi tarix və strateji mərkəzinin nəşrləri. Bakı, 1999, s. 49

eləcə də bu ruhlu bəzi əsərlərin təfərrüatına varmadan qeyd edim ki, biz burada, M.F.Axundzadə və başqalarının əlifba uğrunda mübarizələrinə kölgə salmaq fikrində deyilik. Çox güman ki, bəzi ziyahlarımızın ərəb əlifbasının çətinliyi ucbatından dəyişdirilməsi yolunda söyləri imperiyanın fikri ilə üst-üstə düşmüşdür. Hər halda bu tipli adamları «ideoloji və romantik cəhətdən köklənmiş element» adlandıran H.Şərəfdən fərqli olaraq biz, M.F.Axundzadəni Ziya Göyaltın qeyd etdiyi kimi bu qəbildən olan şəxsiyyətlər sırasında görmürük. Görkəmli rus alimi professor N.Yakovlev qeyd edir ki, rus mürtəcə dairəsinin məqsədi rus əlifbasını həm Qərbi Avropa ölkələrinə, həm də daxildəki qeyri-ruslara qəbul etdirmək idi. İmperiyanın ruslaşdırılması ideyası, əsasən, XIX əsrin əvvəllərində geniş vüsət almağa başlayır. Hətta slavyanpərəst admiral Şişkovun Polşanın latın qrafikalı əlifbasını rus qrafikalı əlifba ilə əvəz olunması haqqında layihəsi də hazırlanmışdı. I Nikolay Şişkovun ölümündən sonra 1844-cü ildə bu barədə xüsusi komissiya da yaratmışdı. Bir il əvvəl isə yerli serb Vuk Karaciç öz əlifbalarının rus şriflləri ilə əvəz edilməsini təklif edir. Bu, slavyan xalqlarını azad etmək bayrağı altında rus çarizminin ruslaşdırma söyləri idi. Bunun ardınca siyasi məqsədlər meydana çıxırdı. Məsələn, 1844-cü ildə polşalıların əlifbalarını dəyişməklə yanaşı, belə çıxır ki, iki xalq bir emblemə-üstü xaçlı qızıl şar altında birləşməlidir və mərhum Şişkovun işi komissiya tərəfindən davam etdirilməlidir. Türkdilli xalqlarla bağlı bu iş çox çevik, missioner, təbliğatçı N.İlminskiye tapşırılır ki, o da fəaliyyətini Kazanda tatarları «rus əlifbasını yalnız xristian dinini öyrənmək üçün aşılamaq» adı altında xaç suyuna çəkdirməyi təbliğ edir. Xristian dininə sətayiş etmək üçün N.İlminski 1820-ci ildə rus əlifbası ilə 1847-ci ildə isə ərəb əlifbası ilə, Kazan tatarlarının dilində onlar üçün kitab, əlifba nəşr etdirir. Yeri gəlmişkən, Orta Asiyanın ruslar tərəfindən işğalından sonra rus generalı Kaufmanın Rusiya Xalq Təhsili Nazirinə ünvanlanan 1 mart 1876-cı il tarixli məktubuna nəzər salaq. Məktubda deyilir ki, bizim əsas məqsədiniz bütün əhaliyə rus əlifbasını qəbul etdirməkdir. Orenburq təhsil dairəsinin popeçiteli (müdiri, hamisi) Lavrovski 4 mart 1876-cı il tarixli məktubunda yazır ki, general-qubernator Kaufmanın bütün tatar (türk) ləhcələri üçün rus əlifbasına toxunulmadan tədrisi çox gözəl fikirdir. Çünki vahid əlifba ilə öz kitablarını oxuyan tatar (türk-İ.H.) xalqları dövlət dili olan rus kitablarını da oxuyacaqlar. Belə-

liklə, bir dövlətdə bir dövlət əlifbası və bir dövlət dili olacaq. Maraqlıdır ki, bütən bu və ya digər faktları sadələməqlə çar Rusiyasının başında kimin durmasından asılı olmayaraq türkdilli xalqlara qarşı Rusiyanın siyasətinin həmişə eyni olduğunu göstərir. Bir faktı da deməyə borcuyuq ki, Sankt-Peterburq Universitetinin Şərqi dilləri fakültəsi 31 yanvar 1878-ci il tarixli məktubla Türkiyəstan general-qubernatoru Kaufmanın məktubuna (təklifinə) yekdilliklə rəy vermişlər. Yalnız fakültənin üç üzvü - Xvolson, Rozen və Saqareli cənabları türk xalqlarının fonetikasi ilə bağlı cüzi əlavələr etmişlər.¹ Bu deyilənlərə baxmayaraq, keçmiş imperiyanın ucaqlarında, eləcə də əzsaylı xalqların əlifba, yazı və dil tələbi məhz Türkiyəstan general-qubernatoru Kaufmanın taktika və üsulu ilə həyata keçirilmişdir. Ehtimal ki, I Nikolayın 1844-cü il qərarının əks-sədəsi Qafqaza da gəlib çatmışdır. Şübhəsiz, Həlimcan Şərəfin qeyd etdiyi kimi Mirzə Kazım bəy «N.İlminski dostluğu bu qərardan irəli gəlirdi. 1848-ci ildə Kazanda fəaliyyətə başlayan İlminski, çox güman ki, orada Mirzə Kazım bəylə tanış olmuşdur. O illərdə Kazan universitetinin Şərqi dilləri fakültəsi dünyaya səs salmışdı. Mirzə Kazım bəy orada kafedra müdiri vəzifəsində çalışırdı və iyirmi ildən artıq idi ki, xristian dinini qəbul etmişdi. Bütən bunlar imperiyanın məqsədini həyata keçirmək üçün əlverişli idi.² Əlavə edim ki, II Aleksandrın 30 may 1886-cı il tarixli qanununa əsasən Ukrayna dilində ictimai yerlərdə danışmaq, kitab nəşr etmək, məktəbdə tədris qurmaq, hətta mahnı oxumaq belə qadağan olunurdu. Bu da imperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə dair daha bir fakt kimi qəbul edilməlidir.³ Lakin çar Rusiyasının mənfur, çirkin niyyəti imperiyanın dağılması ilə pozulur.

Sovet Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsi ADR-in əlifbamızın dəyişdirilməsi təşəbbüsünü yarımçıq qoyur. Bu məsələyə, bir də təxminən iki ildən sonra baxılır. Yeni türk əlifba layihəsinin islahı ilə bağlı 11 iyul 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Təhsili Komissarlığı xüsusi komissiya yaradır. Komissiyaya Sultan Məcid Qəniyev, Həmid Şaxtaxtinski, prof. Tomaşevski, Hüseyn Cavid və sədr prof. İjze daxil olur.⁴ Komissiyanın rəhbəri prof. İjzenin

¹ Яковлев Н. За латинизацию русского алфавита. Л., 1932, с.3-10

² Рзаев А. К. Мухаммед Али Казым – Бек. М., 1954. с.24-26; 154-175

³ Мурад Аджи. Польша половецкого поля. М., 1994, с.63

⁴ ARDA, f. 57, s. 5, iş 1, s. 48

hesabatına əsasən Azərbaycan Xalq Təhsili Komissarlığının kollegiyası 5 yanvar 1921-ci il tarixli qərar qəbul edir: 1. Köhnə müsəlman şrifli yenisi ilə əvəz edilsin; 2. Yeni, latın əlifbasının tətbiqi üzərində qərar tutulsun. Bütün idarə və təşkilatlarda karguzarlığı yeni əlifba ilə aparmaq üçün 1921-ci ilin martında Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən Xalq Təhsili Komissarı D. Bünyadzadənin sədrliyi altında fəvqəladə komitə yaradılır.¹ Arxiv materiallarına görə F.Ağazadənin XTK D.Bünyadzadəyə yazdığı məktubdan məlum olur ki, 5 mart 1922-ci ildə aşağıdakı tərkibdə yeni komissiya yaradılmışdır. F.Ağazadə, S.Ağamalıoğlu, Ə.Pepinov, H.Şaxtaxtinski, Ə.Əmirov, X.Məlikaslanov, A.Tağızadə, M.N.İsrafilbəyov. Komissiya Əli Eynibəy və professorlar Jüze, Tomaşevski və Lopatenskinin materialları ilə tanış olaraq latın əlifbasının qəbul edilməsi üzərində dayanmışdır. Azərb. MİK-nin sədri S.A.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü və N.Nərimanovun faal iştirakı ilə 1920-ci ilin aprelində Yeni Türk Əlifbası Komitəsi yaradılır.² Latın əlifbası əsasında 33 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası tərtib edilib on minlərlə nüsxə vərəqə şəklində Azərbaycan ərazisində yayılır. Sonra ayrı-ayrı şəhər və rayon mərkəzlərində YTÖK-nin filialları yaradılır. Eyni işlər Şimali Qafqaz və Orta Asiya respublikalarında da aparılır. Qeyd edək ki, bu dövrdə latınlaşma və dilimizin təmizliyi uğrunda mübarizə Türkiyədə də böyük sürətlə aparılırdı. Rus tədqiqatçısı Г.Янский qeyd edir ki, yeni nəşrə başlayan «Yeni yazı» qəzetinin ilk səhifəsi «Vətəndaş türkçə konuş» şüarı və latın qrafikalı yazılarla başlayır.³ Buna müvafiq olaraq Bakıda «Yeni yol», Tiflisdə «İşiq yolu» qəzetləri bu sahədəki təbliğatın gücləndirirdi. Qeyd edək ki, hansı məqsədlərsə rus (kiril) əlifbasının da latın qrafikalı əlifba ilə əvəz olunması ətrafında mətbuatda xeyli müddət müzakirələr keçirilir.

Dissertasiyanın II fəslı «Azərbaycanda əlifba problemi» adlanır. Maraqlıdır ki, hər dəfə Azərbaycanda əlifba dəyişikliyi zamanı elmi əsası olmayan müddəalarla özündən əvvəlki əlifbalar tənqid edilmiş və hər dəfə də xalqımız tərəfindən «alqışlanmış»

¹ ARDA. f. 103. siy. 1, iş 159, s. 26

² ARDA. f. 103. siy. 1, iş 39 və 169, s. 39

³ Янский Г. Четырехлетие латинизации в Турции / Революция и письменность, М., 1933 №1, с. 150

dır). Bəzi hallarda isə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ilə bağlı deyilən kəlamlar 10-15 ildən sonra latın qrafikalı əlifba haqqında da deyilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu onunla bağlı olmuşdur ki, Azərbaycanca dil quruculuğu məsələləri, xüsusilə də əlifba və imla məsələləri elmi əsaslara deyil, ideologiyaya, si-yasətə bağlı olmuşdur.

1925-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan yeni əlifba komitəsinin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlunun sədrliyi altında Moskvada keçirilən Orientalistlər iclası yeni əlifbaya keçmək üçün I Türkoloji qurultay çağırmağı lazım bildi və bunu SSRİ Şərqişnasları elmi cəmiyyəti ilə Azərbaycanı tədqiq təatəbbə cəmiyyətinə həvalə etdi. Bu təsadüfü deyildi. Çünki, istər S. Ağamalıoğlu, istərsə də B. Cöbənzanənin rəhbərlik etdiyi yeni türk əlifbası komitəsi yarındakı elmi idarə geniş fəaliyyətləri ilə Ünumittifaq miqyasında nüfuz qazanmışdı. Bir halda ki, qurultayın çağırılması, əsasən Azərbaycan təşkilatlarına həvalə edilmişdi, onda onun harada keçiriləcəyi də aydın idi. Bu qurultay böyük bir tarixi hadisə olmaqla bütün türk millətlərinin milli dəyərlərinin tədqiqi və təbliğinin keşiyində dayanmışdı. Onun açdığı geniş imkanlar sayəsində sonrakı dövrlərdə bir sıra tədbirlər də həyata keçirilmişdir. Məsələn, 1966-cı il 12-15 dekabrda I Türkoloji qurultayın 40 illiyinə həsr edilmiş türkoloji konfransda 16 yadda qalan məruzə dinlənilmişdir. Bütün keçmiş sovet məkanını əhatə edən türkoloqlar ötən 40 ildə türkologiyaya sahəsində baş verən yeniliklərdən danışmışdır. O dövrün siyasi mənzərəsi ilə bağlı konfransda yalnız yeniliklərdən danışılmışdır. Halbuki ötən dövr ərzində bütün türkdilli xalqların əlifbaları dəyişilmiş, iştirakçıların böyük əksəriyyəti isə repressiyalara məruz qalmışdı.¹ Bu mənada Alma-Ata şəhərindəki ikinci (1976-cı il), Daşkənddə üçüncü (1980), Aşqabadda dördüncü (1988-ci il) Beynəlxalq Türkoloji konfransların bünövrəsi Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultaya söykənmişdir. ...Bütövlükdə qurultay üçün «bütün dünya siyasəti, ümumşərq taleyi çox ciddi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün tezliklə onun əks sətəsi bütün dünyaya yayıldı. İllər keçdikcə bu əks sətə böyüyüb artmağa başladı».² Latın əsası Azərbaycan əlifbasına keçməklə bağlı Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində olan küllü miqdarda sənəd materialları vardır. Arxiv materiallarına əsasən 1920-

¹ Тюркологическая конференция. Тезисы докладов. Баку, 1966, с. 5-43

² «Molla Nəsrəddin». 12 cildə, I c, Bakı, 1998, s. 73

1930-cu illər arasında əlifba və yazımıza dair olan sənədləri xronologiya üzrə nəzərdən keçirək. Sənədlərdən məlum olur ki, əlifba məsələsinə ilk dəfə 3 iyul 1920-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Komissarlığının kollegiyasında baxılmışdır. Sənəddə deyilir: «Yeni müsəlman orfoqrafiyasını hazırlamaq üçün Rusiyaya xüsusi adam ezam olunsun».¹ Yeni imla qaydalarının tətbiqi ilə bağlı 20 iyul 1920-ci ildə Azərbaycan Respublikası xüsusi dekret imzalayır. Əlifba məsələsi xalq arasında geniş təbliğ olunur. Bir sıra hallarda isə tək-tək adamların əlifba dəyişiklikləri barədəki fikirləri dövlət siyasəti kimi qələmə verilirdi. Beləliklə, 1924-cü ildə türkoloji qurultayın həll etməli olduğu məsələləri müzakirə edirdi.²

Az. MİK-in sədri A.Səmədoğlunun imzası ilə yeni türk (Azərbaycan-İ.H.) əlifbasının əski əlifba ilə paralel tətbiq edilməsi ilə bağlı qərar çıxarır. Qərara əsasən yeni əlifba daha geniş tətbiq olunmağa başlayır. 1925-26-cı tədris ilindən yeni əlifbaya keçilir. Yeni, latın qrafikalı əlifbaya keçid dövründə, xüsusən son 1925-1927-ci illərdə bir dəstə Azərbaycan nümayəndə heyəti Orta Asiyaya göndərilir.³

1940-cı il yanvarın 1-dən rus qrafikası əsasında qəbul olunmuş əlifba yazımızda tədricən tətbiq edilməyə başladı. Sentyabr ayının 1-dən etibarən məktəblərdə yeni əlifbanın öyrənilməsi üçün konkret tədbirlər görüldü. Məktəblərimizə yeni əlifbaya keçilməsinin asanlıqla öyrənilməsində heç də yeni olmayan bu hərflərin mənimsənilməsində əsas çətinlik onda idi ki, dilimizin fonetik sistemində uyğun olmayan bezi hərfləri daxil edilmişdi. Həmin hərflər Я, Ю, Е, (y+e) və Ц (tse) – idi. Bizim qrafikamızda onlar əsasən diferensial fonem birləşməsinə ifadə edirdi- [ya], [yu], [ye]. Göründüyü kimi, həmin fonemlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda xüsusi hərfləri ola-ola Я, Ю, Е, (y+e) və Ц (tse) kimi qoşasəsli hərfləri qəbul etməyə heç bir ehtiyac yox idi.

Bu baxımdan, kirill qrafikalı əlifbamızın təkmilləşdiril-

¹ ARDA. f. 57, siy.1, iş 6 və 23, s.264

² Вах: Бюллетен орг. Комиссии по созыву I всесоюзного орфографического съезда. Баки, 1926. (bunlar 4 ədəd kitabçadan ibarətdir. Dövlət kitabxanasında aşağıdakı şriflə saxlanılır. №1 r-29527, №2r-29528, №4 r-29529)

³ MDA.f.103, siy1, iş 15, s..211; 123,iş.4.s.203; , iş,15,s.35.

məsinə, uyğunsuzluqlarının aradan qaldırılmasına ehtiyac var idi.

1955-ci ildə orfoqrafiya qaydalarının yenidən təkmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq, aparılan müzakirələrdə əlifbanızın da təkmilləşdirilməsi məsələsi qarşıya məqsəd qoyulmuş və nəhayət 1958-ci ildə Az SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli qərarı ilə əlifbanızda müəyyən dəyişikliklər edildi. Belə ki, G hərfinin əvəzinə e qrafik işarəsinin saxlanması, Y hərfinin isə latın qrafikasındakı j hərfi ilə əvəz edilməsi lazım görüldü.

Görkəmli pedaqoq Əziz Əfəndizadə bu xüsusda yazır ki, əgər yazımız ərəb əlifbasından öz yaxasını uzun mübarizələr və çəkişmələr nəticəsində qurtarmışsa, rus qrafikasına keçərkən latınlaşdırılmış əlifbadan böyük minnətdarlıq və hörmətlə ayrılmuş, hətta onun bəzi elementlərini özünün hərflər ailəsinə daimi üzv qəbul etmişdir.¹

Əlifba siyasətindəki 45-50 illik sabitlik dövründən sonra XX əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq, Azərbaycanda yenidən əlifba məsələsi müzakirə obyektinə olur. Müstəqillik arafəsində olan Azərbaycanda yeni əlifbaya keçmək barədə qızğın mübahisələr gedir. Böyük əksəriyyət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qayıtmağın vaxtı çatdığını söyləyir. Əlifba məsələsi həmişə xalqın ictimai və mədəni tərəqqisinə xidmət etməklə bütünlüklə onun mənafeyi işinə xidmət göstərən bir məsələ olmuşdur. Təəssüf ki, vaxtilə nə ərəb qrafikasından latına, nə də latın qrafikasından kirilə keçmək tədbirlərində xalq ona layiq olan səviyyədə iştirak etməmiş, xalqla hesablaşmamışlar. İndi demokratiya, aşkarlıq, yenidənqurma, plüralizm dövründə həmin səhvlər düzəlməyə başlayır. Əlbəttə, xalqın bu məsələni düzgün həll etmək üçün ziyalının rəyinə və məsləhətinə ehtiyacı vardır.

1991-ci ilin 25 dekabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Bu əlifba, kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, latın qrafikalı türk əlifbası əsasında yaradılmışdır.

Bu dövrdə A.Axundov, Ə.Əfəndizadə, A.Qurbanov, T.Ha-

¹ Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Dok.dis....Bakı, 1974, s.75-76

ciyev, Ə.Cəfər, K.Vəliyev, F.Cəlilov.¹ və s. dilçi-alimlər, onlarla siyasətçilər Azərbaycanın yeni əlifbasına öz münasibətini bildirirdi. Artıq yeni Azərbaycan əlifbasına keçilməsinin labüdlüyü tam qətiyyəti ilə bilindikdən sonra, əsasən, latın əsaslı əlifbanın lehinə, tək-tük də ərəb qrafikalı əlifbanı dəstəkləyən «Azərbaycan», «Meydan», «Ülfət», «Kardaş edebiyatları» və s. kimi qəzet və jurnallarda mübahisələr genişləndirdi. Bunların içərisində A.Axundovun «Bir daha əlifba haqqında» məqaləsinin sonluğu belə bitir: - «Yaxın altmış ildə əlifbamızı üç dəfə dəyişməklə mədəniyyət tarixi üçün «nümünə» olmuşuq. Elə edək ki, daha bu dəfə «nümünə» göstərməli olmayaq.»² 18 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Ali Sovetinin qərarı ilə yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilir. Dilçilik baxımından isə istər yazıda, istərsə də oxuda latın əlifbasının üstünlüyü göz qabağındadır. Bu proses xarici dövlətlərin də marağından kənar qalmırdı. Latın qrafikası tərəfdarları olan Türkiyə Cümhuriyyəti bununla əlaqədar iki dəfə toplantı da keçirmişdi.³

Azərbaycan əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri haqqında dilçi-alimlərimiz maraqlı fikirlər söyləmişlər. Həqiqətən, bu dövrdə də hansı hərfin necə qəbul edilməsi ilə bağlı 30-40-cı illərdəki mübahisələr davam edir.⁴ Ən çox mübahisə doğuran məsələ «Ə» (A) hərfinin şəkli forması və apostrof işarəsi olur. Bizim fikrimizə, ümumi prinsipin pozulması təriqilə qeyd etdiyimiz hərf A qəbul edilməli idi. Lakin əski latın qrafikalı əlifbamızı bərpa etmək baxımından «Ə» şəkli daha münasibdir. A.Qurbanov və F.Cəlilovun əlifba layihələrində də bu hərfin «A» şəkli qeyd edilir. La-

¹ Axundov A. Azərbaycan dili: problemlər, vəzifələr. Bakı, «Ədəbiyyat» qəz., 26 iyul; Cəfərov N. Anadolu türkcəsinin orta q dila çevrilməsi tarixi zərurətdir. Bakı, «Zaman» qəz., 1991, 22-24 fevral; və s.

² Axundov A. Nə qazanırıq, nə itiririk?, Bakı, «Kommunist» qəz., 24 oktyabr;

³ 18-20 Sentyabr 1991-ci il İstanbul, 4-9 May 1992-ci il Ankara şəhərlərində keçirilən simpozium və toplantılar əzərdə tutulur.

⁴ Поливанов Е. К вопросу о заглавных буквах / (отдоттиск) Культура и письменность Востока. кн.3-ая, Баку, 1928, с. 2-27; Ганимджан Ш. К вопросу о принятии для тюркских народностей латинского шрифта. Казань: 1926, с. 12-27; Леонтьев В. О заглавных буквах / Культура и письменность Востока. кн.2-ая, Баку, с. 76-90; Чобанзаде Б. Итоги унификации проектов нового алфавитов тюрко-татарских народов / Культура и письменность Востока. кн.3-ая, Баку, 1928, с.18-24; 30-31;34-43; 54-58 и т..

kin sonraki müzakirələrdə yenidən «Ə» şəkli əlifbamıza qaytarılır. İkinci məsələ ilə əlaqədar mətbuatda ən çox yazıları ilə fərqlənən A.Axundov, Ə.Əfəndizadə və F.Cəlilov olmuşlar.

Sonuncu dövrdə (1990-1992) qrafik xüsusiyyətlər barədə onu deyə bilərik ki, bu dövrdəki dəyişiklik ağrısız keçmişdir və hələ latın qrafikalı əlifbaya keçməmiş mübahisə doğuran «A» əvəzinə «Ə» işarəsi qəbul edilir. Beləliklə, A.Qurbanovun təklif etdiyi layihə özünə dəyişiklik edilməklə qəbul olunur. Doğrudur, bu dövrdə də apostrofun saxlanması, «K»-nin qarşılığının ayrıca qrafik işarə ilə göstərilməsinin tərəfdarları olur. Lakin onların elmi mühakimələri özünü doğrultmadığından qəbul edilmir.

Dissertasiyanın III fəslə «Azərbaycan orfoqrafiyasının nəzəri məsələləri»nə həsr olunub. Orfoqrafiya ilə bağlı işləri bugünkü olan dövr dörd mərhələdə – ərəb, latın, rus və yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçid mərhələləri üzrə orfoqrafiya məsələləri müəyyənləşdirmişik:

Ədəbi dilimizin yazısında və orfoqrafiya qaydalarında mühafizəkarlıq, uyğunsuzluq və canlı dildən ayrılıq ərəb əlifbasının təsiri altında uzun müddət davam etmişdir. Lakin ədəbi dilimizin yazısında ərəb əlifbasına qarşı mübarizə ilə əlaqədar olaraq, XIX əsrdə orfoqrafiya qaydalarındakı mühafizəkarlığa qarşı da mübarizə başlayır. M.F.Axundzadə yazımızdakı uyğunsuzluğu ləğv etmək üçün hələ XIX əsrin ortalarında bəzi fikirlər irəli sürmüşdür. O, dilimizin orfoqrafiyasını sadələşdirməyi, onu canlı xalq dilinə yaxınlaşdırmağı və ərəb, fars sözlərini Azərbaycan dilində tələffüz olunduğu şəkildə yazılmağı təklif etmişdir.

XIX əsrin ortalarından başlayıb, 1920-ci ilədək ədəbi dilimizin orfoqrafiyasının həlli və müzakirəsi əlifba məsələsinin həlli və müzakirəsi ilə əlaqədar olmuş və əsas etibarilə iki istiqamətdə olmuşdur: birincisi, yazıda sait səsləri ifadə etmək, ikincisi isə ərəb dilinə məxsus səsləri yazıdan çıxarmaq və bir səsə ifadə edən bir çox işarələrdən bəzisini ixtisar etmək. Doğrudur, orfoqrafiyanın sadələşməsi uğrunda bu dövrdə aparılan mübarizənin müəyyən dərəcədə təsiri olmuşdur, ancaq ədəbi dilimizin orfoqrafiyasında əsaslı dəyişiklik olmamış, ondakı mühafizəkarlıq davam etmişdir, çünki əlifba məsələsi həll edilə bilməmişdi; yazımızda ərəb əlifbası davam etdikcə, orfoqrafiyanı sadələşdirmək mümkün ola bilməzdi. Əlifba məsələsi kimi ədəbi dilimizin bu məsələsi də ancaq sovet dövründə haqiqi surətdə həll olundu. Əlifba məsələsində olduğu

kimi, sovet dövründə dilimizin düzgün və elmi prinsipə əsaslanan orfoqrafiyasını yaratmaqda Azərbaycan mətbuatı böyük rol oynamışdır. Mətbuatda sovet hakimiyyətinin birinci illərindən başlayaraq ta son illərə qədər orfoqrafiya məsələsi müzakirə olunmuş və orfoqrafiya qaydalarını düzəltməkdə meydana çıxan nöqsanlar tənqid edilmiş, müəyyən təklif, fikir və rəylər söylənilmişdir.

Latın qrafikalı əlifba mərhələsi 1930-cu illərdən sonra başlayır. Lakin bu əlifbaya keçid mərhələsi ilə bağlı hələ 1920-ci illərdən imla məsələsinin qoyuluşu araşdırmamızı da həmin illərdən aparmağa sövq edir. Problemlə əlaqədar müəyyən fikirləri araşdırsaq imlaya dair ən böyük və tutarlı toplantı I Türkoloji qurultay olmuşdur. Bununla bağlı L.Kərimovun «Türkoloji qurultayda Azərbaycan dili orfoqrafiyası» məqaləsi maraqlı doğurur. Müəllif yazır: «Azərbaycanda dil quruculuğunun əsas sahələrinin (əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və s.) inkişafı, mərhələləri və sabitləşməsi yolunda böyük rol oynamış I Türkoloji qurultayda orfoqrafiya məsələlərinin qoyuluşunu izləmək çox faydalı olardı. Çünki Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına dair ilk elmi fikir qurultayda irəli sürülmüş və həmin prinsiplər sonrakı illərdə daha da təkmilləşdirilərək dilimizin orfoqrafik normalarının əsasını təşkil etmişdir».¹

I Türkoloji qurultayda bəzi ümumi yollar göstərildisə də, imla və Azərbaycan ədəbi dil məsələsi konkret surətdə həll olunmadı. İmla anarxiyası, yerlilik xüsusiyyətlərinin müdafiə etmək və başqa məsələlər üzərində mübahisələr davam etməkdə idi. Bundan başqa, Azərbaycanda cürbəcür şivələr və şivələrin xüsusiyyətlərinə görə kəlmələrin tələffüzü başqa-başqa şəkllə düşdüyündən və ya pozulduğundan orfoqrafiyaya da ayrıca diqqət verilmişdir.

Qeyd edim ki, mövcudluğu dövründə 4 dəfə imla (orfoqrafiya: yazım) qaydalarını dəyişən Türkiyə (Anadolu) türkləri bu günədək alınma sözlərin yazılışında ikiliyə yol verirlər.² Digər tərəfdən, bəzi ədəbiyyatda 1929-cu ildə R.Axundovun da imla lüğa-

¹ Kərimov L. Türkoloji qurultayda Azərbaycan dili orfoqrafiyası məsələləri. / Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri. Cənc dilçiləri respublika konfransının materialları. 1989, 25-26 noyabr, s.30-32

² Yeni imla kılavuzu. Ankara, 1965, s. 51-52; Yeni imla kılavuzu. Ankara, 1989, s. 26-37

tinin çap olunduğu qeyd edilir.¹ Lakin bu barədə mənbə göstərilmir. Görünür, «vətən xaininin lüğəti kitabxanalardan yığışdırıldığından əldə etmək mümkün olmayıb. Bəlkə də (daha doğrusu, bu ələ belədir ki, var, çünki həmin əsəri biz də tapmadıq və R.Axundovdan bəhs edən əsərlərdə də onun adı çəkilmir) R.Axundovun «Rusca-türkce lüğət» əsəri ilə V.Xuluflunun tərtib etdiyi imla lüğəti qarışdırılıb. Doğrudur, həmin dövrdə R.Axundov Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı idi və onun imlamıza dair müəyyən mülahizələri mövcuddur.²

Bəlaliklə, aydın olur ki, 1936-cı ildən 1958-ci ilədək Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları altı dəfə dəyişdirilərək, daha doğrusu təkmilləşdirilərək rəsmi şəkildə qəbul olunub çap edilmişdir. Orfoqrafiyamızda vaxtaşırı müəyyən dəyişikliklərin edilməsi təsadüfi xarakter daşımayıb, müəyyən səbəblərlə-dövrün siyasi-ideoloji amilləri ilə əlaqədar olmuşdur. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, zaman keçdikcə dilimizdəki vahidlərin sayı artmış, siyasi meydanca durulaşma yaranmış, nəticədə dil quruculuğu sahəsində müəyyən təkmilləşdirmələr aparılmışdır. Odur ki, yenə Ə.Orucovun redaktorluğu altında 1975-ci ildə orfoqrafiyamızın yeni, təkmilləşmiş və yenilənmiş nəşri çap olunur.³ Şübhəsiz, sözlüylə 58 minə çatdırılmış bu lüğət də müəyyən qüsurlardan xali deyil. Lakin əvvəlki nəşrə nisbətən burada bəzi yeniliklər nəzərə çarptır. Bütünlükdə götürüldükdə isə çağdaş dil quruculuğu baxımından orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşdirilməsi və yenidən redaktə olunmasına ehtiyac duyulur. Həmin qaydalar bugünkü günə qədər işlənmişdir. Hazırda isə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 5 avqust tarixli 108 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları 36 bəndlə qəbul olunmuşdur. Əlavə edim ki, dövlət dilinə qayğı bu gün də hörmətli prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Onun «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərinin həyata keçirilməsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı buna aydın sübutdur. Bu sıradan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

¹ Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Dok. dis.... Bakı, 1974, s.157

² Axundov R. Ümumi Azərbaycan birinci imla konfransındakı nitqi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1977, s. 164-164

³ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975

sının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Ağamusa Axundovun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» tədqirəlayıqdır. Qeyd edək ki, 4 fevral 1999-cu ildə «Azərbaycan müəllimi» qəzetində «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları»nın layihəsi ətrafında ümumtəhsil və ali məktəblərin, eləcə böyük ziyalı kütlələrinin iştirakı ilə geniş müzakirələr başlanmış, layihə ətrafında müəyyən fikirlər saf-çürük edilərək «Qaydalar»da öz əksini tapmışdır. Qəzetdə 35 maddəlik qaydalar müzakirəyə çıxarıldığı halda xalq kütlələrinin təklifi ilə bir bənd də əlavə olunmuş, nəticədə qaydaların sayı 36-ya çatdırılmışdır.

Tədqiqat işinin IV fəslı «Azərbaycan orfoepiyası» adlanır.

Yazımızda fonetik prinsipe üstünlük verilməsi uğrunda aparılan mübarizə öz müsbət nəticəsini verərək başqa dillərdən, xüsusən ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin dilimizin lüğət tərkibində qaynayıb-qarışmasına böyük təsir göstərmiş, həmin sözlərin yazılış və tələffüzə asanlaşmasını, Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşmasını təmin etmişdir. Ünsiyyət müxtəlif çalarlarda təzahür edir. Yazılı ədəbi dilin üslubları olduğu kimi, şifahi ədəbi dilin də üslubları var. Bunlar danışığın hansı şəraitdə getməsindən, hansı tərzdə və məzmununda olmasından aslıdır. Mövcud ədəbiyyatda şifahi nitqin iki əsas -akademik və sərbəst üslubundan söhbət gedir.

Akademik üslubdan ən çox elmi məclislərdə, orta və ali məktəb dərslərində istifadə olunur. Bu üslubun özəlliyi burasındadır ki, sözlərin fonetik qabığını təşkil edən səslər məxrəclərinə görə aydın, bəzi hecalar isə ayrılıqda, xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur. Sərbəst üslubdan adi danışığda, ailə-məişət söhbətlərində, adi hadisələr barədə məlumat verərkən istifadə olunur. Radio və televiziyada bu üslubların qovuşuğu daha geniş yer tutur, yəni verilşlərin xarakterindən asılı olaraq ya akademik üslub, ya da sərbəst üslub üstünlük təşkil edir, yaxud hər ikisi bərabər səviyyədə işlənilir. Həm akademik, həm sərbəst, həm də qovuşuq üslubda orfoepiya qaydalarına əməl etmək vacibdir. Prof. Ə.Dəmirçizadə tələffüzün tam, sərbəst üslubları haqqında məlumat vermişdir. O yazır: «...Sözün formalaşmasında zəruri sayılan vurğular, dəqiq, öz yerində vurulur. Ayrı-ayrı sözləri, söz birləşmələrini və ifadələri ayrıca durğu və vurğu aramla tələffüzü təmin edici keyfiyyət və kəmiyyətdə olur. Cümlələr arasında fəsildə cümlə üzvləri arasındakı fəsildən çox olur. Ümumiyyətlə, orfoe-

pik normalara tam riayət olunur... Moqsəddən asılı olaraq danışıqda hər iki üslub normalarından müxtəlif dərəcədə istifadə olunur. Buna görə də demək olar ki, üslublar, adətən qovuşuq halda işləyir».¹ Orfoepiya normalarına riayət olunmaması hadisəsinə biz tez-tez radio və televiziya verilişlərində tez-tez rast gəlirik. Təəssüflər olsun ki, mikrafon və kamera qarşısında çıxış edən şəxslər, o cümlədən jurnalistlər çox vaxt sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə çalışırlar. Bu ondan irəli gəlir ki, nitq mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsindən düzgün tələffüz qaydaları bizim orta və ali müəssisələrində pis, bəzən isə əksinə təbliğ olunur. Başqa dillərdə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin səs tərkibi də uzunmüddətli mürekkəb tarixi inkişafın məhsuludur. Lakin Azərbaycan dilində uzunmüddətli tarixi inkişaf nəticəsində əmələ gəlmiş dəyişikliklər heç də başqa dillərin, yəni ilk növbədə ərəb, fars dillərinin dilimizə birbaşa daxil olmasından irəli gəlməmişdir. Əksinə, başqa dillərin fonetik faktları dilimizə keçərkən ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, məhz Azərbaycan dilinin fonetik qanunları tərəfindən işləndikdən, dilimizə uyğunlaşdıqdan sonra fonematik vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn, istər ərəb, istərsə də fars dilindən keçən sözlərin bir qismi fonematik dəyişikliyə, dilimizin ahənginə uyğun olaraq dəyişmişdir. Elə ona görə də həmin sözləri Azərbaycan dilinə məxsus olması və ya olmamasını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Məsələn, ərəb dilindən keçən *qələmun* sözü dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına tabe etdirilərək *qələm* şəklində yazılır və tələffüz edilir. Eləcə də buna bənzər yüzlərdə nümunə göstərmək olar ki, onlar nəinki dilimizdə «vətəndaşlıq» hüququ qazanmış, hətta xalis Azərbaycan sözlərindən fərqlənmişlər. Məsələn, ərəb mənşəli məxzən () sözü rus dilinə *maqazin* şəklində keçmiş, öz növbəsində rus dilindən mənimisəniflərək dilimizdə *mağaza* şəklində işlənməkdədir. Bu tipli sözlərin tələffüzünü analogi sözlərə uyğun olaraq özümüz müəyyənləşdiririk. Qeyd edim ki, mağaza tipli sözlər də öz sözlərimizdən seçilmir və onların mənşəyinin araşdırılması çətinlik tələf edir. Ə. Demircizadəyə görə orfoepik normaları müəyyənləşdirmək üçün dil vahidlərinin tələffüzünü lügəvi, qrafik və qrammatik olmaq üzrə üç şərait əsasında nəzərdən keçirmək lazımdır.

Dissertasiyanın V fəslə «Azərbaycan dilinin terminologiyası

¹ Demircizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, 1984, s.176-180

problemlərinə həsr olunub. Bu bölmə üç yarımfəsildən ibarətdir. Dilimizin leksikasının müəyyən bir hissəsini əhatə edən terminologiyamızın araşdırılması bu sahənin az qala ayrıca bir elm kimi tədqiq olunmağa başladığı dövrdən bugünədək ən çox tədqiq olunan elm sahələrimizdəndir.

Azərbaycan dilində sahə terminlərinin araşdırılmasında bir çox dilçi-alimlər-A. Axundov, T. Hacıyev, H. Həsənov, M. Qasımov, N. Xudiyev, N. Cəfərov¹ və başqaları öz əsərlərində ayrı-ayrı terminlərdən danışmış, onların Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ayrıca yer tutduğunu göstərmişlər.

Azərbaycan dilinin terminlərin ümumtürk kontekstindən kənarında araşdırmaq mümkün deyil. Bu tipli terminlərin Azərbaycan dilində çox qədim qaynaqları vardır. Türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə digər dillərdən müvafiq sahə terminləri keçdiyi kimi, türk dillərindən də dünya dillərinə kifayət qədər terminlər keçmişdir.

Sahə terminlərinin öyrənilməsi sosiolingvistikanın aktual məsələlərindən biri olmuşdur. Rus alimi J.D. Deşeriyevin ardıcıl olaraq ictimai-siyasi leksika üzrə apardığı araşdırmalar cəmiyyətin inkişafı ilə milli dillərin inkişafı arasındakı sıx bağlılıq, fərdlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərdə dilin ifadə imkanının səviyyəsi və digər vacib problemlərin öyrənilməsi baxımından dəyərlidir.²

Ə. Rəcəbli - bu yazıların qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi, xaqanların, sərkərdələrin gələcək xalqlara hədiyyəsi, dövlət və xalq qarşısında duran vəzifələr haqqında türk elinin bəyanatı, türk törüsünü (qanununun) yüksək kamillik zirvəsinə yetirmiş türk mədəniyyətinin və türk hərbi sənətinin qan yaddaşı, türk ictimai-siyasi fikrinin və bədii təfəkkürünün müqəddəs səhifələri olduğunu qeyd edir.³ Göründüyü kimi, qədim türk yazılı abidələ-

¹ Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cildə. Bakı, 2003; Qasımov M. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973; Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, 2002; Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987; Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995; Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001 və s.

² Дешериев Ю. Советский опыт развития национальных культур на базе родных языков // Социолгвистические проблемы развивающихся стран. М., 1975, с.214-223

³ Рəcəблов Ə., Мəммədөв Y. Орхон-Yенисей абидələri. Bakı, 1993, s.3

rinin dilindəki müxtəlif terminlərin öyrənilməsi, bu leksik vahidlərlə türk xalqlarının sonrakı yazılı və şifahi abidələrinin dilindəki terminlərinin müqayisəsinin aparılması belə bir fikri təsdiqləyir ki, Azərbaycan dilində və türk dillərində saho terminologiyası bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi XIX-XX əsrdə deyil, ondan çox-çox əvvəllər formalaşmış və gerçəkliyi əks etdirmək baxımından bu leksik vahidlər Azərbaycan dilinə və türk dillərinə sonralar daxil olmuş yad mənşəli terminlərdən mükəmməlliyinə görə heç də geri qalmır.

Zaman keçdikcə ərəb və fars mənşəli terminlərin Azərbaycan dilinə axını güclənmiş, bu alınmalar istər-istəməz türk-mənşəli terminləri bir qədər sıxışdırmışdır. Tarixin müəyyən mərhələlərində passiv mövqedə dayanmış Azərbaycan və türk mənşəli terminlərin fəallaşması nəticəsində ərəb və fars mənşəli belə terminlər dilin lüğət tərkibində passiv mövqeyə çəkilərək tədricən aradan çəkinmişdir.

Azərbaycan dilinin yeni terminologiyasının formalaşmasında ədəbi ictimaiyyətin, xüsusilə də «Molla Nəsrəddin» jurnalının rolunu xüsusi qeyd etməliyik. Malum səbəblərdən bozi dilçi – mütəxəssislər bu dövrdə bolşevik mətbuatının xüsusi rolundan danışırlar, buna dair elmi əsərlər və s. yazırlar. Həqiqətən, əqiddə və mövqeyindən asılı olmayaraq bolşevik mətbuatının da termin yaradıcılığında müəyyən rolu olmuşdur. Lakin bunu termin yaradıcılığında aparıcı cərəyan, qol kimi qəbul etmək mübahisəlidir. Bu dövrdə Azərbaycanda bolşevik mətbuatı aparıcı mövqeyə çıxmışdı. Termin müxtəlifliyi, parakəndəlik, purizm meyilləri ilə müşayiət olunan 1920-ci illər, əvvəlcə 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında D.Bünyadzadənin başçılığı ilə istilahlar komissiyasının yaradılması ilə nəticələnir və ilk təşəbbüsü də ərəb və fars sözlərinə qarşı mübarizə ilə yadda qalır.

Deməli, XX əsrin əvvəllərindəki, eləcə də «sovetləşmə» dövründəki dil quruculuğundakı ənənələrin əsası hələ «Türkmənçay»(1828) müqaviləsindən sonra qoyulmuşdu. Beləliklə, bolşevik mətbuatının və sadələşən ziyalı tobaqəsinin ərəb-fars istilahlarna qarşı «düşmən» mövqeyin mənbəyi və mövcud dövrün ideologiyası tarixdən məlum olur. Əgər, dövlətin gizli və ya açıq şəkildə qurduğu ideologiya Azərbaycanı Şərqdən qoparmaq idisə, buna «siyasi don» geyindirmək çətin deyildi. Prof. M.Qasimov terminlərin bu dövrdə, yəni 1920-1940-cı illərdə müvəqqəti işləndiyini

qeyd edir.¹

Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində ən məhsuldar dövr XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövr Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı, milli ədəbiyyatın və milli mədəniyyətin tərəqqisi, o cümlədən Rusiya və Rusiya vasitəsilə Avropa mədəniyyətinə birbaşa ünsiyyətin inkişafı dövrüdür. Bütün tədqiqatçılar rus dilində işlənən türkiizmləri araşdırarkən buraya türk dillərindən asan anlaşılan və rus dilinə də türk dilləri vasitəsilə keçən ərəb və fars mənşəli terminləri də aid edirlər. Bu sahədə Y.N.Şipova, Ç.Əfəndiyeva, M. Təkəli və b. tədqiqatları əhəmiyyətli yer tutur.² Minoxanım Təkəli yazır: «Əslində, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bizim dərk etdiyimiz mənada ... elə bir təsir və üstünlüklər vardır ki, bu bizim alışmalı olduğumuz üstün, hərtərəfli, qabil, zəngin dil təsəvvürləriylə əlaqəsi olmayan keyfiyyətlərdir. Bu, türk sözlərinin rus dilində yaratdığı həm sehrkar, həm cazibəli, həm də çox maraqlı ekzotik bir dünya – bununla yanaşı türk sözlərinin daxili silqətinin, ümumən türk təfəkkür tərzinin üstünlüyü, qələbəsi idi».³

Azərbaycanda ilk dəfə terminlərə ayrıca sahə ləksik vahidləri kimi Ü.B.Hacıbəyli diqqət yetirdi. Onun 1907-ci ildə çap etdirdiyi lüğətdə xeyli ictimai-siyasi termin öz əksini tapmışdır: bolşevik, sosializm, sosialist, anarxizm, dekabrism, tətill, komisar, kommuna, istismar, internasionalizm, müqavilə, vəkil, vali, vilayət, mətləqiyyət, nümayiş, siyasət, təşviqat, millət, cəmiyyət, şura, firqa, vəzir, divan və s.⁴

M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ü.Hacıbəyli, Y.V.Çəmənzəminli və digər xadimlərin, ideoloq və yazıçıların əsərləri Azərbaycan dilinin zənginləşməsində, terminologiyada keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsində əsaslı rol oynadı. Xüsusilə, M.Ə. Rəsulzadənin əsərlərinin dilində işlənən terminlər

¹ Qasımov M. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 1073, s.86-87

² Шипова Е. Словарь тюркизма в русском языке. Алма-Ата, 1976, с.146; Эфендиева Ч. Тюркская лексика в древнерусском языке. Баку, 1999.Тəkəli М. Рус dilində türkiizmlər. Bakı, 2001;

³ Təkəli M. Rus dilində türkiizmlər. Bakı, 2001, s.21

⁴ Hacıbəyov Ü. Mətbuatda millətəməl siyasi, hüquqi, iqtisadi və əsgəri sözlərin türk-rusi və rus-türki lüğət. Bakı, 1907

üç mənşə qrupundan ibarətdir. Burada milli mənşəli, ərəb və fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli terminlər birgə işlənir: xalq, türk eli, kontrol, uşkol, müəssisəsi-ictimaiyyət, hürrriyyəti-matbuat, hərəkatı-milliyə, firqə, konfederasion, dekret, ittihaq, inqilabi-kəbir, qanuni-əsasi və s.¹

Azərbaycan dilinin milli mənşəli terminlərlə zəngiləşməsi 80-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində daha da gücləndi. Mətbuat orqanları cəmiyyətdə gedən prosesləri xalqa yığcam, daqiq və təsirli şəkildə çatdırmaq üçün milli mənşəli terminlərə, milli köklərə söykənən terminlərə üstünlük verilməyə başladı. Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatı yeni leksik vahidlərin meydana gəlməsinə, dilin lüğət tərkibindəki passiv mövqeli terminlərin aktivləşməsinə, kütləvilik qazanmasına və yayılmasına təkan verdi. Bu sahədə «Azadlıq», «Azərbaycan», «Səs», «Yol», «Müxalifət», «Millət», «Yeni Müsavat», «Xalq qəzeti», «Hayat», «İstiqbal», «Səhər», «525-ci qəzet», «Press-fakt», «7 gün» və digər mətbuat vasitələri əsaslı rol oynadı. Son on il ərzində «Azərbaycan», «Üldüz», «Karvan», «Gənclik» jurnallarının dilindəki nəzərəcarpacaq dəyişikliklər, yeni üslubi cəhətlər cəmiyyətdə gedən müxtəlif proseslərin nəticəsi kimi özünü göstərir.

Terminlərin yaranmasında subyektiv amilin rolu kommünorativ terminlərdə daha aydın görünür. Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində sosiolinqviistik amillərin və kütləvi informasiya vasitələrinin rolunu araşdırdıqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, milli mənşəli terminlərin yaranmasında cəmiyyətdə gedən proseslərin, yəni siyasi ideoloji cərəyanların, bədii-siyasi, elmi-publistik əsərlərin, müxtəlif siyasi tərcümə ədəbiyyatının, kütləvi informasiya vasitələrinin – qəzet, jurnal, radio və televiziyanın rolu böyükdür.

«Televiziyanın da özünün bir sıra terminləri ədəbi dilimizə gətirilir: *ekran, titr, telemetn, subtitr, sinxron çıxış, kamera, efir, aparıcı, təsvir kadrları, ikili təsvir* və s. Respublika Elmlər Akademiyasına həsr olunmuş silsilə verilişlərində tamaşaçılar respublika elm aləminin mənzərəsi ilə bərabər müxtəlif elm sahələrinə aid yüzlərlə terminlərlə də tanış olurlar: *elm, fundamental elm, Məmmədliyəv məktəbi, beynəlxalq akademiya, neft akademiyası, energetika, suyun texnologiyası, katalitik krekinq, neft emalı, kata-*

¹ Rəsulzadə M. Əsrimizin Sayavuşu. Bakı, 1991

litik üsul, kauçuk, kobalt, nikel, katalizlər, metalkompleks, avtokobinat, sənaye xəritəsi, polimerlər, super kompüter, distpeçer, reaktiv güc ... və s.»¹

«Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili» adının VI fəsilində çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsindən söhbət açılır.

Söz müəyyən bir funksiya daşdığı ilə yanaşı, yalnız xarici aləmin əşya və hadisələrini adlandırmağa xidmət edir. Tədqiqatımız da məhz yeni sözlər ətrafındadır. Yeni burada ədəbi dilimizin daha da zənginləşməsində daxili imkanların rolundan, alınma sözlərdən, bu tipli sözlər haqqında müxtəlif tədqiqatçıların mülahizələrindən, beynəlmiləl söz və söz üsurlərinin dilimizdə işlənməsindən danışılır. Burada xarici və ictimai amillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin öz sözlərinin yeni mənalar almasından, sözlərin köhnə mənalarını saxlamaqla (bəzən itirməklə) mənaca inkişafından, arxaik sözlərin yenidən «həyata vəsiqə» almasından-ümumxalq danışığı sözləri, dialekt, kalka, əlavəli qoşa sözlü mürəkkəb sözlər, habelə yeni yaranmış söz və birləşmələrin leksik-məna qruplarından bəhs olunur.

XX yüzilliyin lüğət tərkibinə nəzər salsaq, onda dilin lüğət tərkibində baş verən ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə və dildəki «sıçrayışlara» nəzərən həmin dövrü aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. 1900-1920-ci illər; sovetləşməyə qədərki dövr;

2. 1920-1940-cı illər; dildə yeni termin-sözlərin, müxtəlif dil qurumlarının və cərəyanlarının fəaliyyəti və «yeni inqilabi dil» uğrunda əski dünyaya yürüş dövrü;

3. 1940-1960-cı illər; dildə sabitləşmə və imperiyapərəst təmayüllərin güclənməsi, dilə zorakı müdaxilələr dövrü;

4. 1960-1985-ci illər; elmi-texniki inqilab (ETİ) və elmi texniki tərəqqilə (ETT) əlaqədar dilin ruslaşdırılması, SSRİ xalqlarının ümumi leksik fondunun yaradılması ilə paralel dilin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə dövrü;

5. 1985-ci illərdən sonrakı dövr; dilimizin müstəqilliyi, təbii inkişafı dövrü.

Müstəqilliyimizlə əlaqədar olaraq yaranan yeni məfhum, predmet və anlayış adlarının bir hissəsi də dilimizin daxili imkanları, yəni onun leksikası və qrammtik quruluşu əsasında yaranır.

¹ Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001, s.241-242

Bu vəziyyət həm də dilin qayda və qanunlarının inkişafına səbəb olur. Bizim fikrimizcə, çağdaş dövrdə Azərbaycan dili daxili imkanlar hesabına aşağıdakı yollarla zənginləşir.¹

a) Sözdüzəltmə

b) Azərbaycan dilinin öz sözlərindən istifadə yolu ilə yaranan yeni sözlər

c) Kalka yolu ilə yaranan sözlər.

Çağdaş dövrdə söz yaradıcılığı prosesi biri digər prosesa keçidlə bir-birini tamamlayır. Burada bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşərdi. Demək olar ki, əksər dilçilik ədəbiyyatında sözlər (leksik vahidlər) və eləcə də şəkilçilər fəal və qeyri-fəal (məhsuldar və qeyri-məhsuldar) deyə iki yərə (qismən) bölünür. Deməliyə ki, burada da dəqiq hədd qoymaq qeyri-mümkündür. Bu proses də subyektiv səciyyə daşıdığından nisbi mənada götürülməlidir. Belə ki, hər hansı bir söz (leksik vahid) bir semantik sahədə qeyri-fəal olub digər sahə leksikasının ən işlək vahidinə çevrilə bilər. Eləcə də, şəkilçilər barəsində eyni fikri bildirməklə, qeyd edə bilərik ki, biz yalnız alınma şəkilçiləri qeyri-fəal (qeyri-məhsuldar) kimi qəbul edirik. Bəlkə, elə buna görə də S. Cəfərov araşdırmalarında qeyri-məhsuldar ifadəs ilə yanaşı, az məhsuldar kəlməsini də işlədir.² Digər tərəfdən, məhsuldar sayılan şəkilçilər sırasında 4 cür yazılan şəkilçilərin sadələnməsini də unutmamalıyıq. Qaldı ki, sözyaratmada morfoloji üsulun «daha məhsuldar» (M.Şirəliyev, S.Cəfərov və s.) olmasına heç şübhəsiz ki, bu da dilimizin iltisacı dillər sırasına daxil olması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, son dövrdə dilimizdə morfoloji üsulla onlarla özleşən dil vahidləri yaranmışdır ki, bunlara misal olaraq: *ayrıntı, yavaşlı, öncəki, biçim, deyim, durum, aylanış, aylə, yaturun, bilməcə, bulmaca, duyurlu, olumlu, fırlanbac, qaçqın, köçkün, islamşünaslıq, çözlənmək, susqun, icarədar, silgic, saxlanə, saatdar, cızıqdar (kərbidə) uyar, hürükdəş (qala)* və s. göstərmək olar. Sintaktik üsul ayrı-ayrı leksik vahidlərin semantik və qrammatik cəhətdən formalaşmış mürəkkəb söz və ya mürəkkəb anlayışları ifadə edən söz birləşmələri omələ gətirir.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi bu dövrdə də dilimizin lüğət tərkibi, dialekt və şivələr, habelə yeni onomastik söz və ifadələr

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1982, s.152

² Yəni orada, s. 181-184

hesabına zənginləşir. Bütün bunları nəzərə alıb Azərbaycan dilinin öz sözlərindən istifadə yolu ilə yaranan yeni sözləri qaynaqlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Klassik ədəbi dilimiz və ya özəlləşmə yolu ilə yaranan yeni söz və ifadələr; 2. Sözlərin mənacə inkişafı yolu ilə yaranan yeni söz və ifadələr;

Ümumxalq danışq dili və ya dialekt və şivələr hesabına yaranan yeni söz və ifadələr;

3. Onomastik vahidlər hesabına ilə yaranan yeni söz və ifadələr.

Kalka yolu ilə yaranan sözlər. Dilçilik ədəbiyyatında «Hərfi tərcümə», «Oxşarlıq» və «Kalka» adı ilə adlandırılan bu üsulun dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən yeri vardır. Bu üsulla yaranan sözləri «alınmalar» adı altında da araşdırırlar olmuşdur. A. Qurbanov isə bu qəbildən olan sözləri «lüğəvi alınmalar» adlandırır.¹ Bizim fikrimizcə, müstəqilliyimizin ilk günləri üçün, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından mühüm sayıla bilən bu üsul get-gedə, daha doğrusu son illər zəifləməyə doğru meyillidir. Belə ki, əsasən rus dilindən kalka edilən sözlərin sayı getdikcə azalmağa doğru gedir ki, bunu da təbii hal kimi qəbul edirik. Deməli, qaynaqlarımızdan biri öz yerini digər qaynaqlara verməkdədir. Lakin bu heç də kalka üsulunun aradan çıxması demək deyildir. Beləliklə, son zamanlar yaranan kalkalar: *durğunluq (застой)*, *humanitar yardım (гуманитарная помощь)*, *aşkarlıq (властность)*, *kiləşlik (мешочные)*, *ölü zona (мертвая зона)*, *yenidənqurma (перестройка)*, *informasiya blokadası (информационная блокада)*, *azad iqtisadi zona (свободная экономическая зона)*, *atəş şəhərciyi (огневой городок)*, və s. Müasir dövrdə kalkaların rolu zəifləmiş, bir neçə sahə leksikasını (hərbi, siyasət, iqtisadiyyat) əhatə edir. Bununla belə, zəruri ehtiyac yarandıqda dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu üsuldan istifadəni məqbul sayırıq.

¹ Шмелев Д. Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с.95; Müasir Azərbaycan dili (fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya) Bakı, 1978, s.243-254; Кодухов В. Введение в языкознание. М., 1987, s.216-218; Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985, s.392-394; Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989, s.200-226 və s.

Tədqiqat işinin VII fəslə «Niq mədəniyyəti və dil quruculuğu» adlanır. Dil quruculuğu kimi global bir problemi yüksək danışıq mədəniyyəti olmadan təsəvvür etmək çətindir. Odur ki, dil quruculuğu məsələlərinin araşdırılmasında niq mədəniyyəti məsələlərinə də nəzər yetirmək lazımdır. Bu kimi məsələlərin tarixi ardıcılıqla araşdırılması tədqiqatımızın təbii baxımından yerinə düşür. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında Azərbaycan dili Dövlət dili kimi öz layiqli yerini tutmuşdur. Konstitusiyamızın 21-ci maddəsində deyilir ki, «Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir». Bu gün müstəqillik şəraitində dil quruculuğu sahəsində milli şüurun inkişafı, cəmiyyətin demokratikləşməsi uğrunda mübarizə, vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması, azad mətbuatın tərəqqisi və s. hadisələr şifahi niqin tətbiq sahəsini xeyli genişləndirmişdir. Bununla bağlı, şifahi niqin qavranılmasını asanlaşdıran vahid, nümunəvi tələffüzə ehtiyac daha çox hiss edilməkdədir. Son vaxtlar niq mədəniyyətinin yüksəldilməsi zərurətindən danışanlar hamının qəbul edəcəyi nümunəvi niq və vahid ədəbi tələffüzün formalaşdırılmasının vacibliyini xüsusi qeyd edirlər. Unutmaq olmaz ki, niq mədəniyyəti geniş mənada fikir, zəka və düşüncə mədəniyyətidir. Orfoepiya qaydalarının dəyişilməsi, təkmilləşməsi cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tənzimlənir. Bu təkmilləşmə və dəyişikliklər təbii və qanuni olaraq köhnənin aradan çıxması və yəninin əlavəsi ilə bağlı baş verir.

Tədqiqat materiallarının ümumiləşdirilməsi bizə aşağıdakı nəticələrə gəlmək imkanı verir:

-Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda dövlət dili funksiyasını ayrı-ayrı (ərəb, fars, rus) dillər tutmuşdur. Azərbaycan türkcəsi dövlət dili kimi fəaliyyət göstərmək hüququna malik olsa belə onu gerçəkləşdirə bilməmişdir. Bu da ölkəmizin müstəqilliyinin olmaması ilə əlaqədardır.

-Azərbaycanın rus imperiyası tərkibində olduğu müddətdə (istər qər, istərsə sovet dövründə) imperiyanın milli dillərə münasibəti göz önündə olmuşdur. Müstəqillik əldə edən dövlətimiz artıq bu məsələləri günün tələbləri səviyyəsində araşdırmağa başladı. Dil quruculuğu məsələlərinə isə ya ötəri baxılmış, ya da heç baxılmamışdır.

-Rusiyanın pantürkizmə, panislamizmə yönəlmiş əlifba dəyişmələri ilə bağlı siyasi oyunbazlıqları türkdilli xalqların «özlerini», eləcə də bir-birlərini tanımaqla əks rezonans verir. Məqsəd türkləri, o cümlədən azərbaycanlıları hamılıqla ərəb əlifbasından istifadə edən islam dünyasından ayırmaq, sonra xristianlaşdırmaq, daha sonra ruslaşdırmaq idi. Nəticədə türkdilli xalqlar «özünəqayıdıış» duyur, bəziləri isə türk olduğunu anlayırdı. Bu siyasi oyunlar isə rus imperiyasının özünəzərbədən başqa cür adlandırmaq qeyri-mümkündür.

-XIX əsrin II yarısı və XX əsrin I rübündə Azərbaycan xalqının həyatında əlifba islahatı ən böyük ictimai-siyasi və mədəni bir hadisə idi. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay isə bu tarixi əhəmiyyətli hadisənin təməlini qoymuş və həyata keçirmişdir. Qurultay türk xalqlarını qısa zamanda Avropa mədəniyyətinə və elminə çatdırmağı, eləcə də Avropa xalqlarını ümumtürk mədəniyyəti və elmi ilə yaxından tanış olmasına zəmin yaranmasına xidmət edirdi.

-Qurultayda terminologiya sahəsində üç mənbə, üç istiqamət əsas götürülmüşdü:

1. daxili mənbə və qonşu türk etnoslarının dilindən istifadə; 2. ərəb və fars mənşəli terminlərdən istifadə; 3. rus və Avropa mənbələrinə bol-bol müraciət etməklə, həmin qaynaqlardan istifadə. Nəticədə hər bir türk dilinin fərdi mühiti əsas götürülməli, başqa dillərdən alınan sözlərin isə beynəlmiləl xüsusiyyətinə, beynəlxalq «çəkisinə» xüsusi fikir verilməlidir.

-I Ümumittifaq Türkoloji qurultayın bir sıra məsələləri müstəqillik dövründə həyata keçirilməyə başladı. «İpek yolu»nun bərpa olunması, vaxtaşırı Türksöyün və Zirvə toplantılarının, eləcə də «Kitabi Dədə-Qorqud» və «Manas» dastanlarının türkdilli xalqlarla birlikdə yubileylərinin qeyd edilməsi ümumi işin aktual problemlərindən idi.

-Müstəqilliyini qazanan bir çox sovet respublikalarının dövlət səviyyələrində dilə qayğı göstərilməsi, əlifba, imla və ədəbi dil məsələlərində ortaq məcraya gəlmək üçün toplantılar keçirilməsi, türkdilli xalqların gələcək dilin inkişafı, zənginləşməsi və ayrılma fəaliyyət sahələrində tətbiqi bilavasitə dövlətçiliklə bağlıdır. Dil dövlətçiliklə müşayiət olunduqda, onun informasiya inkişafı genişlənir, nüfuzu artır. Əks halda o, daim konar elementlərin təsir və təzyiqlərinə məruz qalması şübhə doğurmur. Dil özündə

tarixiliyi və mülasirliyi, daxroniya və sinxroniyani, eləcə də ənənə və varisliyi canlandırır.

-Ölkənin bütün daxili və xarici siyasətində aparıcı yer tutan dil dövlət dili sayılır. Dövlət dilinin inkişafı ilə bağlı daxili imkanlar hesabına sözyaratma prosesində yeniləşmə və zənginləşmə müşahidə edilir. Odur ki, belə bir mərhələdə alınmaların potensialı zəifləyir, yeni anlayışların daxili sözyaratma mexanizmi əsasında zənginləşməsinə əlverişli şərait yaranır.

-Dilin inkişafında təbii proseslərlə yanaşı, kortəbii hallar da müşahidə olunur. Məsələn, qrammatikalar yazılır, nəzəri mülahizələr ortaya çıxır, ana dilində dərslilər yaranır, əlifba, nitq mədəniyyəti sahələrində normalar müəyyən edilir, islahatlar keçirilir, beləliklə də ana dilinin müstəqil inkişafı uğrunda ardıcıl şəkildə mübarizə aparılır, ona dövlət qayğısı göstərilir.

Dilimizin leksikasında gedən proseslər, lüğət tərkibimizi lüzumsuz yad ünsürlərdən təmizləyəcək və terminologiyamızı təkmilləşdirəcəkdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin «təmizlənməsi» ədəbi dilimizin normalaşması ilə müşayiət olunmalıdır.

-Ərəb əlifbasının nöqsanlı olması bu uzun müddətdə ədəbi dilimizin düzgün orfoqrafiya qaydalarını düzəltməyə və onun prinsiplərini hazırlamağa imkan verməmişdir. Latinləşdirilmiş əlifbaya keçməklə dilimizin yazısında orfoqrafiya müxtəlifliyi ona görə yaranmışdı ki, bu əlifbaya keçərkən əldə möhkəm və əsaslı orfoqrafiya qaydaları yox idi. Bu səbəbdən yeni əlifba ilə yazımızda dilimizin düzgün və vahid yazı qaydalarının yaradılması zərurəti ortaya çıxmış, yazımızda olan müxtəliflik tənqid edilmiş və dilimizin vahid orfoqrafiya qaydalarının yaradılması təklifi irəli sürülmüşdür.

1940-cı ildə tərtib edilmiş «Orfoqrafiya qaydaları»nda morfoloji və tarixi prinsiplərdən istifadə edilməklə fonetik prinsip əsas götürülmüşdür. Fikrimizcə, bu «Qaydalar» rus (kiril) əlifbasının keçid dövrü üçün yazılmış, daha doğrusu, tərtib edilmiş, dövrün siyasi mənzərəsini, ideologiyasını əks etdirirdi.

Zaman keçdikcə dilimizdəki leksik vahidlərin sayı artmış, nəticədə dil quruculuğu sahəsində müəyyən təkmilləşdirmələr aparılmışdır. 1975-ci ildə orfoqrafiyamız təkmilləşmiş və yenilənmiş şəkildə çap olunmuşdur. Şübhəsiz, sözlüyü 58 minə çatdırılmış bu lüğət də müəyyən qüsurlardan xali deyildi. Bütünlükdə götürüldükdə isə çağdaş dil quruculuğu baxımından orfoqrafiya

qaydalarının təkmilləşdirilməsi və yenidən redaktə olunmasına ehtiyac duyulmuş və yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında hazırlanmış «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» 2004-cü ildə nəşr edildi. Lüğətdə əvvəlki nəşrlərin bir sıra nöqsanları islah edilə də, yenə də düzəlişlərin olacağını gözləmək olar.

-Orfoepiya qaydalarına riayət edilməsi cəmiyyətin və onun üzvləri olan ayrı-ayrı fərdlərin işidir. Lakin bu ayrı-ayrı fərdlərin toplusu cəmiyyət adlandıqı üçün cəmiyyət öz dilində mövcud olan hər bir sözün, cümlənin, bütöv mətnin düzgün tələffüzündə maraqlı olmalıdır. Sözün düzgün tələffüzü dedikdə, onun heç də yazıldığı kimi, hərflərin işarə etdiyi səsələrin olduğu kimi tələffüz edilməsi nəzərdə tutulmur. Sözün yazıldığı kimi oxunması və ya tələffüzü çox vaxt uyğunsuzluq yaradır. Bir sıra hallarda orfoepiya qaydaları hətta orfoqrafiya qaydalarını özünə tabe edir.

-Azərbaycan dilində işlənən terminləri ümumtürk kontekstindən və digər qonşu dillərin sərbəst terminlərindən kənarında öyrənmək mümkün deyil. Ən qədim şumer yazılarında, qədim türk yazılı abidələrində, «Divani-lüğət-it-türk», «Kutadqu bilik», «Kitabi-Dədə Qorqud»da digər şifahi və yazılı abidələrdə işlənmiş ayrı-ayrı sərbəst terminləri bütün türk dilləri üçün ortaq leksik vahidlərdir. Müxtəlif qaynaqlarda işlənmiş bu terminlərin müqayisəsi, onların semantik inkişafının izlənməsi təsdiqləyir ki, türk dövlətçilik təfəkkürü, ayrı-ayrı türk xalqlarının dövlətqurma ənənəsi ümumtürk terminlərini, o cümlədən də Azərbaycan dilinin terminologiyasını zənginləşdirmişdir.

-Müasir dövrdə yeni yaranmış bir sıra ixtira və kəşflər, yeni-yeni elm və istehsalat sahələrindəki yeniliklər insan fəaliyyətinin, cəmiyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən dilin lüğət tərkibinə yeni söz və birləşmələrin daxil olmasına və zənginləşməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, yeni termin-sözlərin yaranmasına geniş imkan açmışdır ki, bu da ayrı-ayrı sahə leksikasının inkişafına zəmin yaradır.

-Son dövrdə müxtəlif xalqlar arasında saysız-hesabsız əlaqələrin yaranması və inkişafı bir sıra dünya dillərində ümumi anlayışların və bu anlayışlara müvafiq beynəlmiləl terminlərin bir dildən başqa dilə keçid prosesi baş verir. Neft sənayesi və inşaat sahəsində son dövrdə yaranan aləmlər, eləcə də beynəlmiləl terminlər dediklərimizə parlaq nümunədir.

-Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və bu zaman dilin leksikasında baş verən dəyişikliklər ilk növbədə terminoloji leksikada özünü göstərir. Bununla yanaşı bu prosesin güclü təsiri zəminində dilimizin daxili imkanları hesabına terminlərin yaranma prosesi güclənir və sürətlənir. Bu tipli daxili imkanlar hesabına yaranan terminləri, termin-sözlər adlandırmaqla onların inkişafını zəruri hesab edir və bunu termin yaradıcılığının əsas, ümdə üsulu sayırıq. Çünki, dilimizin daxili imkanlar hesabına yaranan terminlər tezliklə xalqın malı olur, ümumişlək sözlərə çevrilir. İlk baxışda sırf termin kimi nəzərə dəyən texniki leksikanın qısa müddətdə ümumişlək sözlərə çevrilməsi buna ayəni sübutdur.

-Azərbaycan ədəbi dili dövrümüzdə qədər min ildən çox inkişaf yolu keçmiş bir dildir. Bu müddət ərzində Azərbaycan ədəbi dili öz ictimai məhəyyətina, istifadə dairəsinə, işlənmə sahələrinə görə çox dəyişmiş və bu dil vahid xalq dili halında formalaşandan, eyni zamanda şifahi və yazılı ədəbi dil qolları üzrə təşəkkül tapandan bəri Qafqazda, Orta Asiyada, İranda, İraqda, Şərqi Anadoluda işlənmiş, indi də bu ölkələrdə yaşamaqda olan 100 minlərlə azərbaycanlının ünsiyyət vasitəsidir.

-Azərbaycanda gedən müxtəlif proseslər dilimizin leksik sisteminə güclü təsir edir, onu yeni dil vahidləri ilə zənginləşdirir, bəzi dil vahidlərinin passiv mövqeyə çəkilməsinə səbəb olur. Sosial-siyasi durum kütlələri aktivləşdirdikcə, cəmiyyətdə yeni ideologiyalar yarandıqca gerçəkliyi dolğun, konkret və dəqiq ifadə edən terminlərin, mürəkkəb strukturlu sözlərin, söz birləşmələrin və söyləmələrin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bütün dövrlərdə Azərbaycan dilindəki dəyişikliklər sosilingvistik amillərdən asılı olmuş, bu amillərin təsiri hiss edilmişdir. Proseslər radikal və çevik yönüm aldıqca, yeni dil vahidlərinin yaranması da sürətlənmiş, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir.

-Dəqiq etdiyimiz müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də dildə külli miqdarda sinonimlərin, dubletlərin, variantların yaranması ilə səciyyələndir. Belə ki, bu dövrdə mövədd sözlərlə yanaşı vaxtilə «özlaşan» dilimizi tərk edən, habelə digər dillərdən, xüsusilə, türk dillərindən alınan eləcə də dilimizin daxili imkanlar hesabına yaranan yeni söz və ifadələr paralel işlənməkdədir ki, bu da yaxın gələcəkdə əsasən sonuncuların dildə möhkəmlənəcəyindən xəbər verir.

-Türk dillərindən, eləcə də dialekt və şivələrdən geniş istifadə olunmaqla dilimizin lüğət tərkibinin daha da zənginləşməsi, türk dillərinin ümumi leksik fondunun demək olar ki, bərpası və ya özünəqaydışı ölkəmizin müstəqilliyi ilə müşayiət olunmaqla dilimizin saflaşması və «təmizlənməsi»nə də zəmin yaradır. Həm də bu proses getdikcə güclənir.

-Rus, ərəb və fars dilinə keçmiş Azərbaycan və türk mənşəli leksik vahidlər bu gün də həmin dillərin işlək vahidlərindən sayılır. Belə sözlərin keçid dövrünün, bu keçidin səbəblərinin öyrənilməsi belə bir fikri təsdiqləyir ki, ictimai-siyasi vəziyyət gerçəkliyi daha dolğun və konkret ifadə edən dilə üstünlük verir və bu dilin sözlərinin digər dillərə keçməsinə zəruri edir. Azərbaycan dilinin Qafqazda, o cümlədən də Şərqdə geniş yayılması böyük dövlətləri, bu dilin öyrənilmə zərurətinin ortaya qoyulmasına səbəb olmuşdur.

-Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması həyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də dönüş əmələ gətirdi. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında mənəvi mədəniyyətimizin əsas amillərindən biri kimi nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin vacibliyi öz aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir. Nitq mədəniyyətinə dərinlən və tam bələd olmaq və mənimsəmək ölkəmizin hər bir ziyahsının özünütəsdiqi kimi gərəklidir.

Dissertasiyanın məzmunu çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərdə – monoqrafiya, proqram, məqalə, tezis və konfrans məruzələrində öz əksini tapmışdır:

1. İctimai-siyasi terminlərin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi. Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi-metodik jurnal). Bakı, 1997, № 2, səh. 36-38.

2. Mətbuatda keyfiyyət dəyişməsi – ictimai siyasi terminlər. Prof. Məmməd Mübariz Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə elmi konfransın materialları, Bakı, 2001, səh 663-660

3. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə dair bəzi qeydlər. Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi-metodik jurnal). Bakı, 2001 №1 (30), səh.40-42.

4. Dil quruculuğunda özünəqaydış. Ali məktəblərdə dillərin öyrədilməsinin müasir problemləri, Ali məktəblərdə elmi-praktik konfransın məruzə və bildirişlərinin tezislər (sentyabr 2002-ci il), Azərbaycan memarlıq və inşaat universiteti Bakı, 2002, səh. 12-14.

5. Azərbaycan dili proqramı (Ali məktəblərin rus bölməsi üçün), B., 2002. 10 səh.

6. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Bakı Universiteti və İqtisad Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2003, 115 səh. **(Monoqrafiya)**

7. Nitq mədəniyyəti məsələləri. İqtisad Universiteti nəş., Bakı, 2004, 152 səh. **(Monoqrafiya)**

8. Nitq mədəniyyəti proqramı. Bakı, 2003. B., 2003, 11 səh.

9. Azərbaycanda əlifba quruculuğu tarixindən. Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi-metodik jurnal). Bakı, №3(37), 2003, səh. 24-26

10. Nitq mədəniyyəti və dilimizin söz qüdrəti. Bakı kooperasiya universiteti xəbərləri, Bakı, 2003, №3, səh. 48-51

11. Azərbaycanda imla quruculuğu. Filologiya məsələləri. Bakı, 2003, №3 səh. 163

12. Danışq etiketi və qloballaşma. Bakı, «Bizim qəzet», 2003, №6(20), səh.3

13. Dil siyastı və əlifba. İqtisad Universiteti nəş., Bakı, 2004, 110 səh. **(Monoqrafiya)**

14. Nitq mədəniyyəti və norma. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, Bakı, 2004, səh.97-103

15. Danışq mədəniyyəti və etik məsələlər. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, №4, 2004, səh.73-78.

16. Dil quruculuğu-termin və imla. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar, Bakı, 2004, səh.331-336.

17. Təlim-tədris prosesində müəllimin nitqi. Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). №4(42), Bakı, 2004, səh. 122-125

18. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. İqtisad Universiteti nəş., Bakı, 2005, 400 səh. **(Monoqrafiya)**

19. Tələffüz qaydalarına riayət etməli. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Bakı, №1 (9), 2005 səh.42-46

20. Türk dünyasında ərəb əlifbasının mövcudluğu. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu. №1-2(30-31), ADPU, Bakı, 2005, səh.101-108

21. Azərbaycanda imla quruculuğu. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, №1, 2005, səh.20-28

22. Azərbaycan əlifbasının grafik xüsusiyyətləri. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, №2, 2005, səh.11-17

23. Birinci Türkoloji Qurultayın Represiya qurbanları... (Xalid Səid) «Bizim qəzet» Bakı, 7 noyabr, 2005

24. I Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda türk dillərinin öyrənilməsi məsələsi. ADU, Elmi Xəbərlər №1 Bakı, 2006, səh.106-111

25. Müstəqillik dövründə əlifba siyasəti Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). № 1(49), Bakı, 2006, səh.30-32

26.Terminologiya sahəsinin inkişafında I Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın rolu. ADP «Xəbərlər», Bakı, №1 yanvar-2006, səh.19-26

27.I Beynəlxalq Türkoloji qurultayın Bakıda açılışı. Elmi axtarışlar, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor institutu, Bakı, 2006, №XIX, səh.19-23

28.Dil quruculuğu məsələlərindən. ADPU Xəbərlər №2, may-2006, səh.101-111

29.I Türkoloji Qurultaydan sonra keçirilən plenumlar və əlifba məsələsi Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Bakı, №1. 2006, səh.154-161

30.Orfoepik normanın qorunması. «Elmi axtarışlar», (Folklorşünaslıq; Filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) XXIV, Bakı, «Səda», 2006, səh.104-107

31.Dil siyasəti və dil quruculuğu. «Elmi axtarışlar», (Folklorşünaslıq; Filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) XXIII, Bakı, «Səda», 2006, səh.139-142

32.Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqatlar. Bakı, 2006, Səh.142-147

33.Azərbaycan Respublikasının milli dövlət dilinə qayğısı. Elmi araşdırmalar. Bakı, 2006, səh. 29-35

34.Çağdaş Azərbaycan dilinin zənginləşməsi. Filologiya məsələləri. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. №3, Bakı, 2007, səh.170-180

ЯЗЫКОВОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В свое время функцию государственного языка выполняли отдельные языки. Хотя Азербайджанский язык и обладал правом быть государственным, не имел возможность осуществлять это право. В период правления Сефевидов Азербайджанские ханства поддерживали официальные контакты на арабском, персидском и тюркском языках, а с середины XIX века – на русском языке. Причиной такого положения было то, что Азербайджанский народ не был независим.

Диссертация состоит из введения, 7 глав, заключение и списка использованной литературы.

I глава диссертации называется «Языковое строительство в Азербайджане». Первой и самой актуальной проблемой занимающихся вопросами языкового строительства языковедов является проблема алфавита. Реформация арабского алфавита в Азербайджане связана с инициативой М.Ф.Ахундзаде. В истории Азербайджанского литературного языка арабский алфавит много раз подвергался критике, указывалось его несоответствие Азербайджанскому языку.

Начиная с 80-х годов XX столетия вопрос алфавита вновь встал на повестку дня в Азербайджане. А распоряжение Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева от 18 июня 2001-го года о применении и пропаганде Государственного языка является не имеющим аналогов документом в данной области.

В III главе диссертации определяются орфография и его уталы. Так как вопрос орфографии связан с алфавитом, его законы находятся в довольно большой зависимости от системы алфавита.

Возникновение новых терминов в словарном составе языка, его развитие тесно связано с отношением к происходящим вокруг тем или иным событиям. Изучение терминов Азербайджанского языка вне общетюркского контекста невозможно. В

обогащении терминов велика роль социолингвистики и СМИ.

Формирование национальной прессы в советский период, влияние 1 Туркологического съезда, изменение алфавита, влияние течения пуризма, издание различных словарей, посвященные языковому строительству мероприятия и т.д. являются факторами, влияющими на формирование лексики нашего современного языка.

Трудно представить такую глобальную проблему, как языковое строительство без высокой культуры речи. Поэтому при изучении вопросов языкового строительства необходимо рассматривать также и вопросы культуры речи.

В заключении обобщаются результаты исследования.

QUESTIONS OF LANGUAGE CONSTRUCTION IN AZERBAIJAN

SUMMARY

In due time function of a state language was carried out with separate languages. Though the Azerbaijan language also possessed the right to be state, had no opportunity to carry out this right. During board Sefevidov Azerbaijan xhanstv supported official contacts in the Arabian, Persian and Turkic languages, and from middle XIX of a century - in Russian. The reason of such position was that Azerbaijan people was not independent.

The dissertation will consist of conducting, 7 chapters (heads), the conclusion and the list of the used literature.

I chapter (head) of the dissertation refers to «Language constructions in Azerbaijan». The first and most actual problem engaged in questions of language construction language the leader is a problem of the alphabet. Refermashion the Arabian alphabet in Azerbaijan it is connected to M.F.Ahundzade's initiative. In a history of the Azerbaijan literary language the Arabian alphabet many times criticized, his(its) discrepancy to the Azerbaijan language was specified.

Since 80th years of XX century the question of the alphabet again has risen on the agenda in Azerbaijan. And the order of the President of the Azerbaijan Republic Gejdara of Aliev from June, 18 of 2001 year about application and propagation of the State language is the document not having analogues in the given area.

In III to the chapter (head) of the dissertation the spelling and his(its) stages are defined (determined). As the question of spelling is connected to the alphabet, his(its) laws are in rather big dependence on system of the alphabet.

Occurrence of new terms in dictionary structure of language, his(its) development is closely connected to the attitude (relation) to occurring around of themes or to other events. Studying of terms of the Azerbaijan language outside of a Turkic context is impossible. In enrichment of terms the role of sociolinguistics and mass-media is great.

Formation of national press during the Soviet period, influence

I Turkish of congress, change of the alphabet, influence of current purizm, the edition of the various dictionaries, the actions devoted to language construction, etc. are the factors influencing formation of lexicon of our modern language.

It is difficult to present such global problem, as language construction without a high standard of speech. Therefore at studying questions of language construction it is necessary to consider (examine) as well questions of a standard of speech.

In the conclusion results of research are generalized.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ГАДЖИЕВА ИЛЬХАМА ГАБИБ КЫЗЫ

ЯЗЫКОВОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой
степени доктора филологических наук

БАКУ - 2008